

a Mikulov.³⁵) Poměrně vysoké ceny obilí od třicátých let 19. století umožnily příznivou konjunkturu zemědělské výroby, která zvýhodňovala hlavně velkostatkáře a velké rolníky v úrodných částech českých zemí s vyšší bonitou půdy. Vyvázání rolnických pozemků z dřívějších závazků vůči velkostatkářům po roce 1848/49 nijak vážně nepostihlo hospodářskou sílu českého rolnictva, jehož kapitál pronikal různými cestami do obchodního a průmyslového podnikání. Podle výsledků sčítání lidu z roku 1869 působilo v zemědělství a lesnictví více než 50 % ekonomicky činných obyvatel v Čechách, přes 57 % na Moravě a téměř 52 % ve Slezsku,³⁶ přičemž tento podíl byl u občanů české národnosti nepochybně ještě vyšší. O tři desetiletí později, když se při zpracování sčítání lidu z roku 1900 poprvé zjišťovala kombinace údajů o povolání s obcovací řečí, pracovalo v celém Předlitavsku stále ještě 43,1 % ekonomicky činných obyvatel českého jazyka v zemědělství a lesnictví, avšak podíl rakouských občanů české národnosti činných v průmyslu a řemeslech se zvýšil již na 36,5 %.³⁷)

Sociální složení českého národního hnutí v období rozmachu národní agitace (do roku 1848)

Ve srovnání s jinými národnostmi střední a jihovýchodní Evropy, které v 19. století nastoupily cestu národně politické emancipace v rámci jinonárodního státu, tvoří Češi v jistém smyslu přechodný a zprostředkující typ. Na rozdíl od Maďarů v Uhrách nebo od Poláků v Haliči se šlechta v Čechách a na Moravě až na některé výjimky neztotožnila s českým národním hnutím. Podstatná část aristokratů v českých zemích se však považovala za zemské vlastence a svým opozičním postojem proti centralizačním opatřením rakouského státu napomáhala v mnoha případech národnímu vzestupu Čechů. Tím, že státní tradice Českého království si udržela svou přitažlivou sílu a že zájmy zemského vlastenectví a českého národního hnutí byly do značné míry souběžné, odlišovali se Češi od Slováků, Slovinců nebo Rusínů, kteří podobné opory postrádali. Vůdčí společenská a politická elita českého národního hnutí se však po celé 19. století vyznačovala nearistokratickým původem a složením, tudíž měla v nejširším smyslu slova občanský charakter.³⁸)

Zdaleka ne všichni, kdo před rokem 1848 patřili k českému etni-

ku, podle představ té doby ke slovansky mluvícímu obyvatelstvu Čech a Moravy, byli národně uvědomělými Čechy. Často ještě po několik desetiletí byly pro některé skupiny obyvatel, především na venkově, místní a regionální vazby důležitější než celonárodní vědomí. V hospodářsky méně vyvinutých oblastech, například na Šumavě, nebo na pomezí tří velkých etnicko-jazykových celků, jako v Těšínském Slezsku, pokračovalo postupné začleňování širších vrstev obyvatelstva do jednotlivých národních společností až do 20. století.³⁹⁾ Supraetnická podstata habsburské říše podporovala v mnoha případech používání dvou nebo i více jazyků v běžném denním styku a zvýhodňovala národně politickou neutralitu, zejména v řadách šlechty, úřednictva a důstojnického sboru. A přesto byl vzestup české občanské společnosti v 19. století překvapivě rychlý a úspěšný.

Počátek širší národní agitace v českém prostředí je podle současného bádání kladen do dvacátých let 19. století.⁴⁰⁾ I když se již o několik desetiletí dříve projevovalo nadšené úsilí pro obnovu svěbytné spisovné češtiny a české kultury,⁴¹⁾ podařil se skutečný průlom až generaci narozené ke konci 18. století tím, že cílevědomě překročila meze dané vědeckým zájmem o český jazyk a s úspěchem šířila národní myšlenku ve veřejnosti. Je pozoruhodné, že východiskem a střediskem nejúčinnější aktivity představitelů českého národního hnutí před rokem 1848 se staly dvě instituce, které původně vznikly z iniciativy české šlechty. *Vlastenecké museum v Čechách*, pozdější *Museum Království českého*, založené roku 1818, vydávalo od roku 1827 dva významné časopisy pod redakcí Františka Palackého. Zatímco německý měsíčník⁴²⁾ se po třech letech přeměnil v ročenku⁴³⁾ a po roce 1831 byl pro nedostatek odběratelů zastaven, získal *Časopis Českého musea* stálý okruh čtenářů a od svého vzniku se stal nejvýznamnějším periodikem českého národního hnutí.⁴⁴⁾ Uvnitř *Vlasteneckého musea v Čechách* vznikl roku 1830 vlivný *Sbor k vědeckému vzdělávání řeči a literatury české* a jeho zásluhou roku 1831 finanční fond pro vydávání hodnotných českých knih pod názvem *Matices česká*.⁴⁵⁾ Aristokratický původ měla rovněž *Jednota k povzbuzení přemyslu v Čechách*, úředně povolená roku 1833, přičemž českým vlastencům se podařilo prosadit svůj vliv v tomto spolku již v polovině čtyřicátých let 19. století.⁴⁶⁾

Jak ukazují výsledky srovnávacího výzkumu odběratelů českého

muzejního časopisu, členů *Matice české*, příznivců katolického *Dědictví svatojánského* a přispěvatelů na českou průmyslovou školu z let 1827-1848,⁴⁷⁾ měli mezi aktivisty českého národního hnutí až do počátku čtyřicátých let 19. století největší podíl katoličtí duchovní, vysokoškolští studenti a úředníci, hlavně vrchnostenští. Zatímco podíl katolických kněží postupně klesal, zvyšovalo se od roku 1837 procentuální zastoupení svobodných povolání, od roku 1842 řemeslníků a živnostníků, posléze od roku 1846 i rolníků. Mezi přispěvateli *Dědictví svatojánského* stoupl podíl rolníků v letech 1847-1848 na více než polovinu z celkového počtu.⁴⁸⁾ Výzkumy sociálního původu studentů pražské univerzity a teologických seminářů v Čechách potvrzují rozhodující podíl studentů z rodin řemeslníků a obchodníků. Mezi vysokoškoláky, kteří s úspěchem dokončili studium českého jazyka na filozofické fakultě pražské univerzity, tvořili synové řemeslníků, obchodníků a mlynářů v pětiletí 1826-1831 a 1832-1837 téměř 48 %, ve srovnání s více než 34 % v letech 1842-1847, kdežto podíl rolnických synů se ve stejném období zvýšil z 13 na 16 %.⁴⁹⁾

Pro agitační fázi českého národního hnutí před rokem 1848 bylo příznačné soustředění českých vlastenců ve městech, zejména v Praze a ve městech střední velikosti. Při rozboru územní skladby vlasteneckých skupin na českém sídelním území v Čechách⁵⁰⁾ bylo možné rozlišit trojí stupeň vlastenecké aktivity. Oblast nejčilejší národní agitace zahrnovala východní Čechy, střední Polabí na východ od Prahy a Pojizeří, kde skupiny českých vlastenců působily ve všech městech a městečkách s více než tisícem obyvatel. V této oblasti bylo zaznamenáno také největší rozšíření ochotnických divadel a jiných kulturních spolků. Toto území se vyznačovalo nadprůměrnou hustotou tržních styků řemeslné výroby, úrodnou zemědělskou půdou, výhodným obchodním a dopravním spojením a také hustší sítí škol nebo lepší možností školní docházky ve srovnání s jinými oblastmi. Do druhé skupiny patřila severní část českého sídelního území a podstatná část západních a jihozápadních Čech, kde skupiny českých vlastenců působily jen ve větších městech a v sídlech některých správních úřadů. Naproti tomu byla podprůměrná úroveň národní agitace zjištěna v jižních a jihovýchodních Čechách a také v jižní části středních Čech. K podobným závěrům o oblastech více či méně intenzivní národní aktivity v Če-

chách dospěly také výzkumy teritoriálního původu vedoucí společenské vrstvy a pozdější české politické reprezentace⁵¹⁾ nebo výzkumy územního rozšíření českých spolků a kulturních zařízení v druhé polovině 19. století.⁵²⁾

Na vrcholu agitační fáze českého národního hnutí kolem poloviny čtyřicátých let 19. století bylo možné pozorovat zřetelné přeskupení vedoucích sil a narůstající politický ráz české veřejné aktivity. Proti staré generaci kolem Josefa Jungmanna, která se zaměřovala skoro výlučně na obnovu českého jazyka a literatury, vystoupila do popředí sebevědomější vedoucí skupina, vyznačující se realistickým myšlením a jednáním. Po bok Františka Palackého, který si získal největší zásluhy o prosazení českého vlivu v *Královské české společnosti nauk*⁵³⁾ a v *Českém museu*,⁵⁴⁾ se postavili František Ladislav Rieger, syn mlynáře, a Karel Havlíček, syn obchodníka, jako mladí zdatní mluvčí českého národního hnutí.⁵⁵⁾ V *Jednotě k povzbuzení průmyslu v Čechách* se prosadila agilní česká opozice v některých sekcích spolku, v jejímž čele stáli tři čeští právníci, vedle Riegra také Antonín Strobach a Alois Pravoslav Trojan, a spolu s nimi železniční inženýr Jan Perner. Bouřlivé diskuse na měsíčních schůzích Jednoty od roku 1845 se pro Riegra a jeho přátele staly cennou přípravou na pozdější parlamentní činnost.⁵⁶⁾ Počátkem roku 1845 podal Rieger, aktivně podporovaný Palackým, jménem skupiny majetných pražských měšťanů žádost zemskému výboru o přenechání jednoho z divadelních privilegií českému divadlu, spojenou s úvahou o výstavbě důstojné divadelní budovy.⁵⁷⁾ Založením *Měšťanské besedy* v Praze v lednu 1846 vzniklo reprezentativní společenské středisko českých měšťanských podnikatelů a vzdělanců.⁵⁸⁾ Rovněž na počátku roku 1846 převzal Karel Havlíček redakci *Pražských novin* a *České včely*, čímž fakticky zahájil epochu moderní české žurnalistiky.⁵⁹⁾

Když stavovský zemský výbor vyhověl žádosti pražských měšťanů o založení českého divadla, konala se již roku 1846 volba přípravného výboru akciové společnosti pro vybudování divadla. Výsledky této volby jsou zajímavým svědectvím autority a popularity vůdčích osobností Čech v pražských měšťanských kruzích. Nejvíce hlasů dostali tři aristokraté sympatizující s českými národními snahami, od nichž se očekávaly hojné peněžní dary pro divadlo.⁶⁰⁾ Mezi 190 jmény na seznamu z této volby bylo celkem 45 zástupců

šlechty. Ze známých představitelů české občanské společnosti dostal největší počet 65 hlasů František Palacký a hned po něm Rieger, označený jako „kandidát práv a majitel mlýna“. Také někteří jiní mladší právníci, podnikatelé a obchodníci získali podstatně více hlasů než zasloužilé osobnosti staré generace jako Šafařík, Jungmann nebo dokonce muzejní knihovník Václav Hanka, který dostal jen pět hlasů a nebyl vůbec do výboru zvolen. Na seznamu osob, které při měšťanské volbě roku 1846 dostaly hlasy, bylo 22 měšťanů a majitelů domu bez bližších údajů, 20 advokátů, 16 obchodníků, 11 sládků, 10 státních a zemských úředníků, 7 architektů a stavitelů, 7 řemeslníků různých oborů, 6 občanských statkářů, 5 mlynářů a 5 profesorů.⁶¹⁾ I když národně politická diferenciací mezi Čechy a Němci v Praze nebyla ještě před rokem 1848 dovršena, prokázala volba tohoto přípravného výboru značné rozšíření společenské základny české národní aktivity v Praze.

Prosazení národně politické identity české společnosti v revolučních letech 1848–1849

Nová vývojová fáze v procesu vytváření české občanské společnosti začala v jarních měsících roku 1848, kdy mnoho událostí, jevů a organizací mohlo být právem označeno jako *první* v moderních českých dějinách.⁶²⁾ Rok 1848 přinesl první ucelený český politický program, první velké a nezávislé české noviny, první svobodná veřejná shromáždění, první moderní ústavy, volební kampaně a volby, první ideologicko-politické směry. Pražské povstání z června 1848 bylo po více než dvou staletích prvním otevřeným vystoupením Čechů se zbraní v ruce za politické požadavky, kdežto přípravy na povstání v květnu 1849 byly poprvé spojeny s myšlenkou rozbití habsburské monarchie.⁶³⁾ Vedoucí skupina českého národního hnutí v čele s Františkem Palackým poprvé předstoupila před rakouskou a evropskou veřejnost s přirozenoprávním zdůvodněním svěbytné existence českého národa a s myšlenkou dobrovolného spojení různých národností a náboženství na území mezi Německem, Ruskem a tureckým panstvím na Balkáně.⁶⁴⁾ Pro řadu menších národních hnutí, zejména pro Slováky a Slovincy, bylo politické vystoupení Čechů roku 1848 významnou oporou, zčásti i vzorem.

Liberální vedení českého národního hnutí, které se vytvářelo od

poloviny čtyřicátých let 19. století, se v Čechách těšilo mimořádné politické autoritě. Podle jeho doporučení byli do českého zemského sněmu⁶⁵⁾ v květnu a červnu 1848 voleni převážně rolníci kandidáti a v červnu a červenci 1848 do rakouského říšského sněmu⁶⁶⁾ většinou vzdělaní advokáti, spisovatelé a vědci. Rozšíření české národní agitace z měst na venkov, které bylo zaznamenáno již v posledních letech před revolucí, nabylo v jarních a letních měsících roku 1848 na síle a intenzitě. Do června 1848 bylo z více než 1200 vesnic zasláno Národnímu výboru v Praze celkem 580 petic, z toho 465 česky psaných, ve srovnání s 89 peticemi ze středních a malých měst v Čechách.⁶⁷⁾ Poté, co rakouský říšský sněm v září 1848 zrušil feudální závazky, se politická aktivita českého rolnictva zřetelně snížila. Avšak ještě koncem roku 1849 bylo mezi odběrateli *Národních novin*, redigovaných Karlem Havlíčkem, 244 katolických kněží, 65 rolníků a 50 obcí v Čechách, převážně na venkově.⁶⁸⁾ Proces vytváření českého národa vstoupil v letech 1848–1849 do stadia masového hnutí a zahrnoval ve vzrůstající míře také některé skupiny rolnictva a kvalifikovaného dělnictva.⁶⁹⁾

Bez ohledu na toto rozšíření národní agitace do úrodných zemědělských oblastí Čech se společenská aktivita národně uvědomělých Čechů v letech 1848–1849 soustřeďovala ve městech, hlavně v Praze. Jejimi hlavními nositeli byli jednak měšťané a malovýrobci předindustriálního typu, jednak právníci, spisovatelé a vědci, jejichž životní podmínky byly často na maloburžoazní úrovni.⁷⁰⁾ Mezi odběrateli *Národních novin* koncem roku 1849 je možné k prvním českým kapitalistickým podnikatelům zařadit nanejvýš několik z 46 zastoupených mlynářů a sládků. Je příznačné, že mlynáři a sládci dohromady byli mezi odběrateli početnější skupinou než obchodníci nebo úředníci.⁷¹⁾ Také rozbor sociálního složení 439 členů jediného ryze českého ozbrojeného sboru *Svornost, dřívějšího Svatováclavského bratrstva*, potvrdil rozhodující úlohu řemeslníků (přes 27 %) a svobodných povolání, zejména advokátů, spisovatelů a lékařů (téměř 20 %). Ve sboru však byli zastoupeni také podnikatelé, především mlynáři a stavitelé (5 %), a na druhé straně i sociální skupiny nižších zaměstnanců (3,2 %) a námezdných dělníků (7,3 %).⁷²⁾ Ze všech českých národních organizací v letech 1848–1849 zaznamenala největší rozšíření *Slovanská lípa* s několika tisíci členy v šedesáti šesti pobočkách v Čechách a v šesti na Moravě.

Vyvrcholením činnosti tohoto spolku bylo v únoru a březnu 1849 zaslání adres důvěry rakouskému říšskému sněmu přibližně z tisíce měst a obcí v Čechách; asi polovina z 60 tisíc podpisů na této petici byla shromážděna zásluhou *Slovanské lípy*.⁷³⁾

Na Moravě byly poněkud méně příznivé podmínky pro šíření českého národního uvědomění než v Čechách. Malé skupiny český smýšlejících vlastenců podpořily na jaře 1848 v Brně, Olomouci a také v menších městech pražský Národní výbor.⁷⁴⁾ Většina moravských politiků, jejichž mateřským jazykem byly moravské dialekty češtiny, však rozhodně odmítala požadavek státoprávního spojení Moravy s Českým královstvím. V rozšířeném moravském zemském sněmu Alois Pražák, pozdější vůdce moravských staročechů, odůvodňoval tento postoj tím, že je třeba uhájit nezávislost Moravy v rámci Rakouského císařství.⁷⁵⁾ Ve všech šesti moravských krajích, včetně některých skoro výlučně slovanských volebních obvodech Přerovského a Hradištského kraje, se konaly volby do ustavujícího německého Národního shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem; jen v sedmi volebních obvodech na Moravě se do Frankfurtu nevolilo.⁷⁶⁾ Naproti tomu se od jara 1848 rozšířilo na Moravě používání českého jazyka i na úřadech i na veřejnosti, hlavně v novinách, časopisech a na schůzích. Osobní styk s uznávanými českými politickými předáky z Čech v rakouském říšském sněmu, zvláště v Kroměříži, přispěl ke sblížení Pražáka a dalších pěti nebo šesti moravských poslanců s českým národně politickým programem.⁷⁷⁾

Problémy sociálního vzestupu a asimilace v českém prostředí

Touha po společenském vzestupu přiměla v první polovině 19. století poměrně mnoho lidí českého etnického původu k tomu, aby se snažili začlenit do jazykově německého společenského a kulturního prostředí tehdejšího Rakouského císařství. Zvláště silně se tento asimilační tlak projevoval mezi rakouskými státními úředníky a důstojníky, kteří pocházeli z jazykově českých oblastí. Před rokem 1848 a znovu v padesátých letech 19. století patřilo mnoho německy úřadujících státních zaměstnanců českého původu k oporám rakouské státní správy v Haliči a po roce 1849 také v Uhrách. Tito lidé vyřizovali všechny úřední záležitosti německy, ale přitom mohli v mnoha případech otevřeně projevit své etnicko-kulturní sympa-

tie k Rusínům, Slovákům nebo Chorvatům. Mezi českými úředníky a učiteli, kteří působili ve slovenských a chorvatských městech a po politických změnách z let 1859–1860 museli pro neznalost maďarštiny odjet zpět do Čech, bylo několik později významných českých pedagogů.⁷⁸⁾ Výlučné uplatnění němčiny jako vyučovacího jazyka na středních a vysokých školách v Čechách a na Moravě od posledních desetiletí 18. století přispívalo k tomu, že oba zemské jazyky, čeština a němčina, měly různou společenskou funkci. Němčina se prosazovala jako vyšší jazyk úředního, obchodního a kulturního života, kdežto češtině měl být vyhrazen pouze styk s nižšími vrstvami obyvatelstva. Jazykově německý příklad císařského hlavního města Vídně působil v absolutistickém státě jako vzor nejen pro Prahu a Brno, nýbrž i pro jiná města převážně českého etnického území.⁷⁹⁾ Právě ve dvacátých a třicátých letech 19. století, kdy se již šířila česká národní agitace, zdála se být vnější germanizace většiny měst v Čechách a na Moravě úspěšnější než v 18. století.

† Dvě generace českých vlastenců věnovaly maximální pozornost obnově a prosazení společenské funkce českého jazyka. České knihy a divadelní představení, české plesy a dobročinné slavnosti, kde se mělo hovořit pouze česky, ve čtyřicátých letech 19. století také první české spolky (*besedy*) a firemní nápisy sloužily jako důležitý prostředek k šíření českého národního uvědomění. Čeština nebyla v té době chápána jen jako nástroj dorozumění, ale měla takřka sakrální funkci.⁸⁰⁾ Téměř výhradní jazykově německé vyučování na gymnáziích, reálkách, odborných a vysokých školách až do počátku šedesátých let 19. století však vedlo k tomu, že nemalý počet českých vlastenců přes všechnu snahu ovládal němčinu jako spisovný jazyk lépe než českou mateřštinu. Když studenti pražské univerzity chtěli v březnu 1848 uveřejnit své politické požadavky v obou zemských jazycích, museli požádat historika Františka Palackého, aby jim zformuloval české znění, protože si sami nebyli jisti svou znalostí spisovné češtiny.⁸¹⁾ Úsilí o prosazení a uznání českého národního oděvu jako politického symbolu souviselo zčásti s tím, že svou příslušnost k českému národnímu hnutí chtěli veřejně vyjádřit někteří muži a především ženy vyhledávající jiný symbol národa než jazyk.⁸²⁾

Hlavně od počátku šedesátých let 19. století bylo možné v Če-

chách pozorovat obousměrný průběh národní asimilace. I nadále, ačkoli v menším rozsahu, byl společenský vzestup ve státních úřadech, v armádě a v některých oblastech hospodářské činnosti spojován s přechodem do jazykově německé vyšší společnosti Rakouského císařství. Mezi německými liberály a německými nacionály z českých zemí bylo nemálo politiků s českými příjmeními a předky. Ale i mezi českými národními aktivisty se objevilo mnoho příkladů podnikatelů nebo literátů, kteří pocházeli z německých rodin a zčásti měli své předky za hranicemi českých zemí. Stačí poukázat na plzeňský příklad: poslední německý purkmistr města Plzně do roku 1868, advokát Franz Pankratz, byl synem českého kloboučníka z Kralovic, zatímco první český prezident obchodní a živnostenské komory v Plzni, knihtiskař a nakladatel Ignác Schiebl, pocházel z jazykově německé rodiny, která se o několik generací dříve přistěhovala z Tyrolska.⁸³⁾ Také českožidovské hnutí přispělo od sedmdesátých let 19. století k příklonu celé řady synů z původně jazykově německých židovských rodin v Čechách k českému národu.⁸⁴⁾

České národní organizace a prostředky komunikace

V podmínkách neoabsolutistického vládního systému v Rakousku v padesátých letech 19. století byly přerušeny skoro všechny náběhy k rozvoji masového demokratického hnutí v českém prostředí. Tím intenzivněji využilo české národní hnutí k svému novému rozmachu obnovení ústavního života v letech 1860–1861 a hlavně po roce 1867, kdy byly vytvořeny poměrně příznivé podmínky pro společenskou aktivitu nezávislou na státu. Na rozdíl od čtyřicátých let 19. století mohla politicky a hospodářsky aktivní vrstva Čechů legálním způsobem ovládnout různé samosprávné instituce, vytvořené nebo povolené státní mocí. Rozhodující politická moc v Rakousku zůstávala sice až směrem do okresů v rukou státní byrokracie, ale část administrativy, především v hospodářských záležitostech, byla v jednotlivých obcích svěřena voleným představitelům občanů. Tento systém umožnil také Čechům získat podstatný podíl na správě vesnických obcí a měst.

Již při prvních obecních volbách po pádu neoabsolutismu v březnu 1861 získala česká většina převahu v řízení zemského

hlavního města Prahy poté, co původně společná česko-německá liberální kandidátka zvítězila nad konzervativci spjatými s dobou neoabsolutismu.⁸⁵⁾ Během krátké doby přešly do českých rukou všechny městské a vesnické obce v českém sídelním území Čech – naposledy roku 1865 Smíchov⁸⁶⁾ a roku 1868 Plzeň⁸⁷⁾; jedinou výjimkou zůstalo město České Budějovice. Na rozdíl od toho se česká správa v moravských městech prosazovala mnohem obtížněji, v mnoha případech až v devadesátých letech 19. století,⁸⁸⁾ a největší města na Moravě, jako Brno, Olomouc a Moravská Ostrava, zůstávala až do roku 1918 pod čistě německou správou, i když byla spravovaná města v čele s Prahou působila po celá desetiletí jako střediska českého společenského a kulturního života. Pražská městská samospráva se stala fakticky nejvyšším voleným orgánem českého národa, dlužně po 8. říjnu 1882, kdy posledních pět německých členů demonstrativně vystoupilo z pražského městského zastupitelstva.⁹⁰⁾

Důležitou úlohu při soustředování vedoucích pracovníků české občanské společnosti na regionální úrovni měla samospráva soudních okresů,⁹¹⁾ zavedená v Čechách roku 1864. Do většiny okresních zastupitelstev byli zvoleni aktivní starostové vesnických obcí, kteří se tak dostávali do osobního styku a někdy i do sporů s velkostatkáři a se zástupci měst. Protože okresní samosprávě v Čechách připadly některé kompetence, které odpovídaly potřebám českého rolnického obyvatelstva, měla okresní samospráva velký význam pro národně politické uvědomění českého rolnictva.⁹²⁾ Většinou špatně placení tajemníci městských rad a okresních zastupitelstev patřili již koncem šedesátých let 19. století k významným pracovníkům českého národního hnutí. Také v moravském zemském sněmu se na návrh českých poslanců v letech 1863, 1864, 1866 a 1871 opakovaně jednalo o zřízení okresních zastupitelstev, ale většina německých liberálů na sněmu nebyla nakloněna představě o rozšíření české samosprávě ve většině moravských okresů.⁹³⁾

Německá průmyslová a obchodní buržoazie ovládala všechny obchodní a živnostenské komory v Čechách až do let 1883–1884 a na Moravě až do rozpadu habsburské monarchie. Pravidelné volby do těchto komor však poskytly příležitost k organizaci české opozice ve všech sekcích, hlavně v sekci malých živnostníků.

V lednu 1864 obsadili čeští členové jen čtvrtinu míst v pražské obchodní a živnostenské komoře, ale v sekci malých živností získali čeští kandidáti 64 % odevzdaných hlasů.⁹⁴⁾ Teprve roku 1883 se Čechům podařilo získat většinu v obchodních a živnostenských komorách v Českých Budějovicích a v Plzni, v červnu 1884 také v pražské komoře.⁹⁵⁾ Všechny tři obchodní a živnostenské komory pod českým vedením vyřizovaly poté své úřední záležitosti v obou zemských jazycích, což neplatilo pro komory v Liberci a Chebu, ačkoli liberecká komora zahrnovala také rozsáhlé etnicky české území ve východních Čechách; současně se však obchodní a živnostenské komory v Praze, Plzni a Českých Budějovicích staly významnou oporou českého hospodářského růstu. Jejich zásluhou se pořádaly velké výstavy, na nichž se většina německých průmyslníků a obchodníků nepodílela,⁹⁶⁾ a velká pozornost byla věnována také zahraničně obchodním vztahům.⁹⁷⁾

V poměrně krátké době po roce 1860 vznikla hustá a rozvětvená síť českých národních spolků ve všech oblastech společenského života a bez výjimky ve všech českých městech a okresech. Všude byly zakládány ochotnické divadelní a zpěvácké spolky. Skoro každé město alespoň střední velikosti mělo společenské a zábavní spolky na dvou úrovních, zpravidla pod názvem *Městanská beseda* pro honorační a vzdělaneckou vrstvu a pod názvem *Občanská* nebo *Občansko-řemeslnická beseda* pro řemeslníky a živnostníky.⁹⁸⁾ Největší českou národní organizací se stal tělocvičný svaz *Sokol*, založený v únoru 1862.⁹⁹⁾ Po devíti letech, počátkem roku 1871, působilo čtyřicet čtyři sokolských jednot v Čechách, pět na Moravě a jedna v Dolních Rakousích s celkovým počtem 10 516 členů. Následující pokles byl překonán až kolem roku 1883. Od té doby nastal prudký rozmach: v roce 1888 existovalo již 171 sokolských jednot s necelými 20 tisíci členy, v roce 1897 466 sokolských jednot (367 v Čechách, 93 na Moravě a ve Slezsku a 6 v Dolních Rakousích) s 43 870 členy.¹⁰⁰⁾ Masový charakter sokolské organizace vyjadřovalo heslo zakladatele a dlouholetého náčelníka *Sokola* Miroslava Tyrše „Každý Čech Sokolem“. Nárok *Sokola* na zastupování celonárodních zájmů byl postupně zpochybňován až ke konci 19. století založením katolické národní tělocvičné organizace *Orel* a vznikem dělnických tělocvičných jednot.¹⁰¹⁾

České demokratické národní hnutí dosáhlo svůj vrchol v době

po rakousko-uherském vyrovnání z roku 1867.¹⁰²⁾ Konalo se více než sto veřejných shromáždění pod širým nebem v Čechách a dalších čtyřicet na Moravě a ve Slezsku.¹⁰³⁾ Původně se tato shromáždění nazývala podle irského vzoru *meetingy*, ale již roku 1868 se na návrh tehdy mladého historika Jaroslava Golla v návaznosti na tradici husitské revoluce 15. století rozšířilo označení *tábory*.¹⁰⁴⁾ Celkový počet necelého půl druhého milionu osob, které se podle údajů opozičního tisku měly táborů lidu v letech 1868–1871 zúčastnit,¹⁰⁵⁾ je zřejmě zveličený, avšak i podle úředních hlášení nebyla účast desetitisíců lidí na jednotlivých táborech žádnou výjimkou. Vedle městské maloburžoazie se na táborech lidu aktivně podílely různé vrstvy vesnického obyvatelstva a také dělnictva. Ani neúspěch pokusu o české vyrovnání z roku 1871, k němuž došlo již v době poklesu vlny demokratického táborového hnutí, nebyl podstatnou překážkou rychlého vzestupu české občanské společnosti. České emancipační úsilí se nemohlo opírat o účinnou podporu ze zahraničí,¹⁰⁶⁾ ale právě tato okolnost přispívala k vnitřnímu posílení české národně politické identity. V letech 1861–1863 se postupně prosadilo vědomí příslušnosti k českému národu na Moravě¹⁰⁷⁾ a koncem šedesátých let 19. století také v řadách části slezských Čechů.¹⁰⁸⁾

Nejvýznamnějším prostředkem komunikace a agitace v českém národním hnutí se po roce 1860 stal nezávislý český tisk. Vůdčí český deník *Národní listy* byl již od roku 1863 pod mladočeským vlivem, bez ohledu na to, že si staročeši ještě po celé čtvrtstoletí udrželi vedení v českém politickém životě.¹⁰⁹⁾ Až do počátku osmdesátých let 19. století nepřekročily *Národní listy* náklad přes čtyři tisíce výtisků, který dosáhly již v prvním roce své existence. Poté se však náklad novin rychle zvyšoval, roku 1883 na 9744 výtisků, roku 1890 na 10 782 a roku 1895 na více než čtrnáct tisíc výtisků ranního a osm tisíc výtisků odpoledního vydání. Staročeské deníky v českém jazyce, v první polovině šedesátých let hlavně *Národ* a v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století *Pokrok*, měly podstatně nižší náklad, kdežto německy vycházející staročeský deník *Politik* se již roku 1879 tiskl ve více než pěti tisících exemplářů. Masově rozšířeným deníkem se stala až méně náročná *Národní politika* s osmi tisíci výtisků v roce 1883 a s více než sedmnácti tisíci v roce 1890, resp. dvaatřiceti tisíci výtisků v roce 1895.¹¹⁰⁾ Povinnost platit poměrně

nákladný novinový kolek, zrušená až před koncem 19. století, přispívala k tomu, že velká většina českých regionálních, dělnických a rolnických časopisů vycházela jako nepolitická periodika týdně nebo jednou za dva týdny. Od konce osmdesátých let 19. století se však počet politických novin, časopisů a odborných periodik zvyšoval mnohem rychleji než počet nepolitických časopisů, jak ukazuje tabulka č. 2.¹¹¹⁾

Tabulka č. 2 *Úředně schválené české noviny a časopisy v Čechách*

Rok	Politická periodika	Nepolitická periodika	Odborné časopisy	Celkem
1863	10	18	17	45
1871	20	20	43	83
1879	32	30	60	122
1885	56	51	109	216
1891	102	64	153	319
1895	120	65	210	395

České školství a vzdělání

Přednosti rakouského školského systému se v českých zemích po celé 19. století setkávaly se vstřícnými demokratickými představami českého národního hnutí, které se snažilo zajistit všem příslušníkům národa co nejlepší vzdělání a kulturu v mateřském jazyce. Nejen ve městech, ale i ve většině vesnických obcí byla v desetiletích po roce 1815 v praxi prosazena všeobecná školní docházka, přičemž čtení, psaní, počty a katolické náboženství se na nejnižším stupni škol až na malé výjimky vyučovaly v jazyce místního obyvatelstva.¹¹²⁾ Počet obecných škol s výhradně českým vyučovacím jazykem se zvýšil z 3244 v roce 1864 (z toho 2038 v Čechách, 1156 na Moravě, 45 ve Slezsku a 5 v Dolních Rakousích) na 4129 českých obecných škol v roce 1884 a na 5439 v roce 1914 (z toho 3359 v Čechách, 1940 na Moravě a 140 ve Slezsku). V zemi Dolnorakouské nebyly roku 1914 samostatné české školy, jen devět smíšených dvojjazyčných škol, kde čeština na nejnižším stupni sloužila pouze jako prostředek k porozumění německému vyučovacím jazyku.¹¹³⁾

Několik příznivých okolností působilo v průběhu 19. století na celkovou úroveň základní vzdělanosti českého obyvatelstva. Ve-

doucí osobnosti českého národního hnutí přikládaly mimořádný význam vzdělání širokých vrstev národa. Mohly se přitom opírat o starou tradici rozvinutého evangelického i katolického školství v českých zemích a o hluboko zakořeněný zvyk samostatného čtení v českých rodinách. Tím je možné vysvětlit pozoruhodnou skutečnost, že úroveň základní vzdělanosti předčili Češi všechny ostatní národnosti habsburské monarchie, včetně rakouských Němců. Již v sedmdesátých letech 19. století se objevily v českém tisku zprávy, že ze všech pluků rakousko-uherské armády byl největší počet vojáků znalých čtení a psaní zjištěn v českém 18. pluku v Hradci Králové a poté v českém 21. pluku s doplňovacím okresem v Čáslavi.¹¹⁴⁾ Když se pak ve sčítání lidu z 31. prosince 1900 poprvé zjišťovala vzdělanost obyvatel ve vztahu s obcovacím jazykem, potvrdilo se první místo rakouských občanů české národnosti v dosažené úrovni základního vzdělání i v širokém záběru celé populace (k tomu tabulka č. 3).¹¹⁵⁾

Tabulka č. 3 Podíl znalých čtení a psaní na celkovém počtu rakouských občanů českého jazyka roku 1900

Z 1000 osob starších 6 let příslušného obcovacího jazyka	Češi	Pro srovnání	
		Němci	Průměr všech jazyků
Uměli číst a psát	937,7	918,4	653,9
Uměli jen číst	19,7	13,3	50,8
Neuměli ani číst ani psát	42,6	68,3	295,3

Pro tehdejší veřejnost bylo největším překvapením, že se tento náskok Čechů v základní vzdělanosti vyskytoval dokonce i v nejstarší věkové skupině. Zjištěná okolnost, že překvapivě nízký podíl analfabetů byl zaznamenán také mezi muži českého jazyka narozenými před 31. prosincem 1849, nasvědčuje závěru, že se všeobecná školní docházka zdárným způsobem projevila již před obnovením ústavního života v šedesátých letech 19. století rozšířením základních školních vědomostí také v širokých vrstvách českého řemeslnického, dělnického a rolnického obyvatelstva (k tomu tabulka č. 4).¹¹⁶⁾

Podle údajů sčítání lidu z 31. prosince 1910, které opět sledovaly vztah mezi úrovní vzdělání rakouských občanů a jejich jazykovou

Tabulka č. 4 *Podíl znalých čtení a psaní na počtu rakouských občanů českého jazyka starších 51 let roku 1900*

Z 1000 osob starších 51 let příslušného obcovacího jazyka uměli číst a psát	Češi	Pro srovnání	
		Němci	Průměr všech jazyků
Muži	927,8	889,3	672,2
Ženy	806,3	820,6	606,8
Celkem	867,1	855,0	639,5

příslušností, zvýšil se podíl znalých čtení a psaní u Čechů na 966,4 z každých 1000 osob starších 10 let. Také u rakouských občanů německého jazyka se tento podíl zvýšil na 962 a v průměru všech národností Předlitavska na 812,9 znalých čtení a psaní z každých 1000 osob nad 10 let.¹¹⁷⁾ V celoevropském srovnání patřila česká společnost k nejvíce alfabetizovaným v tehdejší Evropě a blížila se úrovni základní všeobecné vzdělanosti v protestantských zemích severní a střední Evropy.¹¹⁸⁾

V oblasti vyššího školství nebylo pro české národní hnutí snadné prosadit český vyučovací jazyk do hlavních (pozdějších měšťanských) škol, reálků a gymnázií.¹¹⁹⁾ První česká hlavní škola vznikla v Praze rozhodnutím českého zemského prezidia z 9. dubna 1848, první reálka s českým vyučovacím jazykem byla zřízena roku 1849 rovněž v Praze. Česká gymnázia byla zakládána až v šedesátých letech 19. století, jako první z nich městské reálné gymnázium v Táboře z roku 1862.¹²⁰⁾ Zatímco roku 1866 existovalo jen deset českých gymnázií a reálných gymnázií, zvýšil se roku 1873 jejich počet na dvacet šest, roku 1894 na čtyřicet jedno a roku 1914 na šedesát osm, s celkovým počtem 18 013 českých gymnazistů. Počet českých reálků stoupl mezi lety 1873 a 1914 ze čtrnácti na čtyřicet tři, s celkovým počtem 15 131 českých studentů.¹²¹⁾ S výjimkou Slezska byla síť českých středních škol v českých zemích poměrně hustá a dostatečná. Je ovšem třeba připomenout, že velkou část těchto středních škol zřizovaly původně městské obce a jiné nestátní korporace, a teprve později je přebíral rakouský stát do své péče. Také české dívčí gymnázium *Minerva* v Praze, první svého druhu v celém Rakousku, bylo zřízeno roku 1890 na spolkovém základě.¹²²⁾ Roku 1914 působilo již pět českých dívčích gymnázií s 919 studentkami.¹²³⁾

Během několika málo desetiletí vyrostlo rovněž kvetoucí české vysoké školství, které bylo přitažlivé i pro mnoho slovenských, slovinských a jiných studentů příbuzných národů. Rozdělení pražského vysokého učení technického na samostatnou německou a českou instituci v letech 1868–1869 prosadila tehdejší německá většina na českém zemském sněmu v neposlední řadě s očekáváním, že česká technika bude zaostávat a nebude stačit modernímu vývoji. Stal se však opak a vynikající úroveň české techniky byla na přelomu 19. a 20. století uznávána i v Německu.¹²⁴⁾ Také v Brně vznikla roku 1899 česká technika, která však zůstala až do roku 1918 neúplná a nedostatečně vybavená. Přednášky v češtině se na pražské univerzitě konaly roku 1848 a znovu od šedesátých let 19. století, kdy bylo jmenováno několik českých profesorů. Podíl českých vysokoškolských studentů na pražské univerzitě a technice byl již roku 1870 větší než procento Čechů z celkového počtu obyvatel země České.¹²⁵⁾ Po rozdělení pražské univerzity roku 1882 se na české univerzitě během krátké doby uplatnila nová průbojná generace českých vědců, která cílevědomě otvírala dveře do světa a jejíž badatelské výsledky odpovídaly tehdejší mezinárodní úrovni.¹²⁶⁾ Se svými více než třemi tisíci studenty na přelomu 19. a 20. století převýšila česká univerzita dvaapůlkrát počet posluchačů německé univerzity v Praze, přičemž se tento počet v následujících letech ještě zvětšoval.¹²⁷⁾ Celý proces vzdělání české mládeže od obecné školy až po univerzitu a jiné vysoké školy mohl probíhat v češtině.

Sociální složení české politické reprezentace až do přelomu 19. a 20. století

Jako uznávané politické představitele české občanské společnosti je možné označit české poslance zemských sněmů Českého království a Moravského markrabství, kteří byli zvoleni v průběhu čtyř desetiletí od obnovení ústavního přelomu roku 1861 až do prosazení masových politických stran na přelomu 19. a 20. století ve volebních kuriích měst a venkovských obcí, v Čechách od poloviny osmdesátých let 19. století také v obchodních a živnostenských komorách. Jen v prvních volbách do českého zemského sněmu v březnu 1861 nebylo rozdělení poslanců do dvou protichůdných národnostních táborů na první pohled zřejmé a projevilo se teprve při hlasování

v zemském sněmu. Tak například český volební komitét podporoval univerzitního profesora Leopolda Hasnera a advokáta Adolfa Maria Pinkase jako kandidáty volebních obvodů v Praze na Starém Městě a na Malé Straně, avšak oba poslanci se v zemském sněmu přiklonili k německo-liberální ústavní straně. Naproti tomu dva starostové měst, kteří původně nezaujímali vyhraněné stanovisko v národnostní oblasti, obchodník František Klavík z Českých Budějovic a lékař Antonín Porák z Trutnova, podporovali při hlasování v zemském sněmu pravidelně českou státoprávní stranu, i když byly jejich městské volební obvody považovány z národnostního hlediska za převážně německé.¹²⁸⁾ Národně politické i sociální zařazení poslanců českého zemského sněmu je proto stěží možné bez částečného zjednodušení, ale i v této podobě je dobrým východiskem k dalšímu rozboru (k tomu tabulka č. 5).¹²⁹⁾

Zřetelné rozlišení mezi národně politickou příslušností českých a německy smýšlejících poslanců zemského sněmu je v moravském případě ještě obtížnější než v Čechách. Bádání z poslední doby upozornilo na to, že někteří zemští poslanci českého etnického původu se ještě v sedmdesátých letech 19. století hlásili k německé ústavověrné straně, ale současně se v řadách českých federalistů vyskytoval například starosta města Kroměříže Benjamin Demel, který pocházel z německého jazykového prostředí. Sociální složení českých poslanců moravského zemského sněmu bylo mnohem stabilnější než v Čechách, hlavně díky rozhodujícímu zastoupení právníků a rolníků po řadu desetiletí. Až do devadesátých let 19. století byli národně uvědomělí Češi vysíláni do moravského zemského sněmu převážně z volební kurie venkovských obcí. Kolísavý počet českých zemských poslanců na Moravě byl většinou způsoben tím, že státní úřady a německá správa velkých a středních měst ovlivňovaly některé volby v městské kurii.¹³⁰⁾ V obchodních a živnostenských komorách v Brně a Olomouci byli v této době voleni do zemského sněmu pouze poslanci německé národnosti, takže čeští poslanci - na rozdíl od Čech - pocházeli jen z volebních kurií měst a venkovských obcí (k tomu tabulka č. 6).¹³¹⁾

Podobně jako v jiných parlamentních sborech v Evropě 19. století se podstatná část českých poslanců zemských sněmů v Čechách a na Moravě skládala z právníků, především z řad nezávislých advokátů. Mezi dvaceti pěti právníky, kteří mohou být v českém zem-

Tabulka č. 5 *Povolání českých poslanců zemského sněmu v Čechách zvolených v kurii obchodních a živnostenských komor, měst a venkovských obcí v letech 1861–1901*

Povolání	Volby do zemského sněmu roku									
	1861	1867	1867	1870	1872	1878	1883	1889	1895	1901
			(I)	(II)						
Právníci	25	25	24	24	24	27	21	24	21	18
Lékaři, lékárníci	11	8	7	8	9	5	6	5	5	5
Vysokoškolské učitelé	2	5	4	4	5	2	7	3	3	4
Středoškolské učitelé	11	8	8	6	7	2	6	3	-	1
Učitelé nižších škol	-	-	-	-	-	-	1	2	2	-
Vědci, novináři	2	8	7	8	10	6	6	3	3	2
Katoličtí kněží	7	4	4	4	4	3	4	-	-	1
Státní úředníci	3	2	2	-	-	-	-	-	1	1
Samosprávní úředníci	1	4	4	5	4	4	6	3	3	6
<i>Buržoazní a maloburžoazní vzdělanci</i>	62	64	60	59	63	49	57	43	38	38
Továrníci	4	6	6	5	4	3	6	5	4	3
Obchodníci, peněžníci	3	3	4	4	4	5	2	9	7	3
Inženýři	-	-	-	-	-	-	-	4	2	2
Manažeři	1	1	1	1	1	1	1	1	-	2
<i>Buržoazní podnikatelé</i>	8	10	11	10	9	9	9	19	13	10
Řemeslníci, živnostníci	-	-	-	-	-	1	1	2	5	8
Měšťané (bez bližších údajů)	1	8	8	10	7	9	6	5	2	-
<i>Maloburžoazie</i>	1	8	8	10	7	10	7	7	7	8
Rolníci, občanští statkáři	6	4	5	5	5	10	13	22	36	39
Mlynáři	2	2	2	3	3	4	4	4	2	2
<i>Agrární buržoazie</i>	8	6	7	8	8	14	17	26	38	41
Šlechtičtí velkostatkáři	1	2	1	2	1	1	2	2	1	-
Celkem	80	90	87	89	88	83	92	97	97	97

ském sněmu z roku 1861 označeni jako členové nebo přívrženci české národní strany, bylo šestnáct advokátů, čtyři soudci, dva notáři, jeden státní zástupce a dva blíže neurčení právníci.¹³²⁾ Je zajímavé, že česká národní strana vystupovala v březnu 1861 proti kandidaturám státních úředníků (s jedinou výjimkou místodržitele v Čechách, hraběte Antonína Forgáche), ale zároveň výslovně doporučovala volbu několika českých soudců a soudních úředníků.¹³³⁾ Podíl právníků na celkovém počtu zemských poslanců dosáhl vrcholu v Čechách roku 1878 s necelými 33 %, na Moravě v letech

Tabulka č. 6 *Povolání českých poslanců zemského sněmu na Moravě zvolených v kuriích měst a venkovských obcí v letech 1861-1902*

Povolání	Volby do zemského sněmu roku											
	1861	1867	1867	1870	1871	1871	1878	1884	1890	1896	1902	
		(I)	(II)		(I)	(II)						
Právníci	4	10	6	6	9	6	10	14	12	12	13	
Lékaři, lékárníci	1	2	2	-	2	3	1	2	2	2	2	
Učitelé středních a vysokých škol	1	3	3	2	2	2	-	-	-	-	-	
Novináři	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	
Katoličtí kněží	4	4	5	6	5	5	4	4	1	2	2	
Samosprávní úředníci	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
<i>Buržoazní a maloburžoazní vzdělanci</i>	<i>10</i>	<i>20</i>	<i>17</i>	<i>15</i>	<i>19</i>	<i>17</i>	<i>15</i>	<i>20</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>17</i>	
Továrníci	1	2	1	1	3	2	1	1	1	1	2	
Obchodníci	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	
Manažeři	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	2	
<i>Buržoazní podnikatelé</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	
Řemeslníci, živnostníci	2	1	1	2	1	1	-	1	-	-	-	
Měšťané (bez bližších údajů)	-	3	-	1	3	2	-	2	2	-	-	
<i>Maloburžoazie</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>3</i>	<i>-</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	
Rolníci, občanští statkáři	11	6	7	7	7	5	6	9	13	14	13	
Správci statků	-	1	1	1	1	1	-	-	1	1	1	
Mlynáři	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	
<i>Agrární buržoazie</i>	<i>12</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>9</i>	<i>9</i>	<i>7</i>	<i>7</i>	<i>10</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>14</i>	
Šlechtíci velkostatkáři	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	
Celkem	26	34	28	28	35	29	24	34	34	35	36	

1878 a 1884 s více než 41 %; v následujících volebních obdobích byla převaha právníků hlavně ve venkovských volebních obvodech odstraněna v důsledku nástupu rolnických poslanců. Jako právníci jsou započítáni také čeští politikové, kteří toto povolání uvedli v oficiálních seznamech zemského sněmu na prvním místě, i když

působili také v hospodářském podnikání, například staročeský vůdce František Ladislav Rieger, který se v osmdesátých letech 19. století označoval jako „advokát a velkostatkář“.¹³⁴⁾

Mezi česky smýšlejícími poslanci zemského sněmu v Čechách byli v prvním volebním období také tři státní úředníci nižšího řádu, císařsko-královský (c. k.) horní komisař, poštministr a dokonce c. k. okresní představený v Kolíně Antonín Mareš, který byl sice ve volbách v březnu 1861 zvolen proti oficiálnímu kandidátovi české strany, ale při zasedáních zemského sněmu hlasovali všichni tři státní úředníci pravidelně s českou národní stranou.¹³⁵⁾ Mezním rozhraním, které rakouští státní úředníci českého smýšlení při své činnosti v českém zemském sněmu nechtěli překročit, byla státoprávní deklarace českých poslanců z 22. srpna 1868, která popírala platnost rakouské prosincové ústavy z roku 1867.¹³⁶⁾ Tři poslanci českého zemského sněmu, c. k. horní komisař Šimon Dvořák, rada c. k. vrchního zemského soudu Matěj Havelka (který byl už předtím poslancem rakouského říšského sněmu ve Vídni a Kroměříži v letech 1848–1849) a univerzitní profesor Alois Vojtěch Šembera, se v srpnu 1868 vzdali svých mandátů a nepodepsali deklaraci, zatímco c. k. okresní adjunkt František Fáček, který připojil svůj podpis pod deklaraci, vystoupil ze státní služby a stal se sekretářem na pražském magistrátě.¹³⁷⁾ Obecně se prosadila praxe, že úředníci a zaměstnanci samosprávních orgánů zemských, okresních, městských i obchodních a živnostenských komor pod českým vlivem brali ve své politické činnosti mnohem menší ohled na případné zájmy vídeňských vlád než státní úředníci.

Počet českých vysokoškolských učitelů zvolených do zemského sněmu v Čechách se příliš neměnil. Také v tomto případě byli ovšem členové profesorského sboru Českého vysokého učení technického zpravidla aktivnější a radikálnější než c. k. profesori filozofické nebo právnické fakulty pražské univerzity. Všichni tři vysokoškolští učitelé, kteří podepsali v Čechách státoprávní deklaraci z roku 1868, Čeněk Hausmann, Jan Krejčí a Karel Kořistka, byli profesory na pražské technice, podobně jako moravský „deklarant“ Jan Helcelet byl profesorem brněnské techniky.¹³⁸⁾ Středoškolští učitelé, zvláště mimopražští, byli vystaveni ještě silnějšímu tlaku než vysokoškolští odborníci. Opět je možné pozorovat, že v méně závislém postavení byli učitelé středních a odborných škol financo-

vaných z prostředků samosprávy. Příznačné bylo chování ředitele městského reálného gymnázia v Táboře Václava Křížka, který v srpnu 1868 podepsal deklaraci českých poslanců, ale o rok později se vzdal svého poslaneckého mandátu, aby neohrozil převzetí finančně ohrožené tábořské střední školy do státní správy.¹³⁹⁾ Tak se počet středoškolských učitelů mezi českými poslanci od poloviny sedmdesátých let 19. století v Čechách zřetelně snížil, zatímco na Moravě se tato profesní skupina od roku 1878 mezi poslanci již neobjevila. Klesající tendenci bylo možné pozorovat také v řadách zemských poslanců z řad katolických kněží, v Čechách ještě silněji než na Moravě. Nový vzestup počtu duchovních mezi poslanci od počátku 20. století již nebyl spojen s činností kněží uvnitř staročeské strany, ale s formováním politického katolicismu.¹⁴⁰⁾ Z českých poslanců obou zemských sněmů byli na rakouském státě nejméně závislí příslušníci svobodných povolání, v prvé řadě lékaři a lékárníci. Mezi novináři byli také přední majitelé novin a tiskáren, například Jan Stanislav Skrejšovský nebo bratří Julius a Eduard Grégrové, kteří mohou být částečně považováni za přechod k české podnikatelské buržoazii.

Soustavný vzestup a posilování české podnikatelské aktivity v druhé polovině 19. století se totiž jen nedostatečně projevoval přímým zastoupením českých průmyslníků a velkoobchodníků v zemském sněmu. Již roku 1860 však měla velký význam skutečnost, že mezi dvanácti předními osobnostmi české společnosti, jejichž žádost o povolení českého politického deníku byla předložena přímo císaři Františku Josefovi,¹⁴¹⁾ byli dva obchodníci a dva majitelé továren, kožařský průmyslník František Pštross a cukrovarník Josef Macháček, a že Macháček cestoval společně s F. L. Riegresem do Vídně k audienci u císaře. Oba tyto továrníci, Pštross a Macháček, patřili společně s dalšími dvěma úspěšnými českými podnikateli, majitelem strojírný Čenkem Daňkem a majitelem textilní továrny Vincencem Mastným z Lomnice nad Popelkou, k prvním poslancům českého zemského sněmu z roku 1861. Ve stejné době bylo z volebních obvodů převážně německých měst a venkovských obcí v Čechách zvoleno neméně než 18 průmyslových podnikatelů, přičemž 11 dalších německých továrníků z Čech vyslaly do zemského sněmu obchodní a živnostenské komory. Brzy se však ukázalo, že většina průmyslníků nebyla ochotná obětovat svůj drahocenný

čas vysedáváním v zastupitelském sboru, takže v následujících volebních obdobích značně poklesl počet německých podnikatelů z Čech v zemském sněmu, kdežto počet českých průmyslníků se příliš neměnil.

Rozhodující hospodářská síla české společnosti spočívala však ještě dlouho – vedle klíčové úlohy zemědělství – v obchodu a drobném podnikání, jak o tom svědčily pravidelné volby do tří obchodních a živnostenských komor v převážně českém území Čech.¹⁴²⁾ Tradiční řemeslníci souhlasili jen ve výjimečných případech s tím, aby vyvíjeli politickou činnost daleko od svého bydliště a pracoviště, a teprve sociální hnutí maloživnostníků v osmdesátých letech 19. století přispělo k částečné změně tohoto postoje. Lze předpokládat, že mezi zemskými poslanci z řad měšťanů bez dalších bližších údajů byli beztak převážně bývalí řemeslníci, kteří již nevykonávali svá povolání a většinou působili v městské samosprávě. Ještě na přelomu 19. a 20. století měla česká společnost v rozhodující míře nadále maloměstský ráz a přechod k podnikatelské buržoazii byl v mnoha městech českého sídelního území v Čechách většinou plynulý. Zastoupení českých buržoazních podnikatelů v moravském zemském sněmu bylo zřejmě ještě slabší než v Čechách.

Největší nárůst v Čechách i na Moravě zaznamenávala skupina zemských poslanců z řad českých občanských statkářů a rolníků. Pro poměry v moravském zemském sněmu byla přitom důležitá okolnost, že až do konce osmdesátých let 19. století měli čeští kandidáti bezpečnou vyhlídku na zvolení pouze v kurii venkovských obcí, takže uznávané vůdce české národní strany na Moravě vysílali do zemského sněmu především rolníci. Také jinak se projevovalo v české společnosti dalekosáhlé prolínání agrárních a průmyslových zájmů. Většina prvních českých akciových společností vznikla z nashromážděného rolnického kapitálu¹⁴³⁾ a značná část středních a malých měst v českých zemích byla aspoň zčásti spojena se zemědělským podnikáním. Pozoruhodný byl rovněž neobyčejně vysoký stupeň vzdělání politicky aktivních občanských statkářů a rolníků v českém sídelním území Čech a Moravy. V seznamu poslanců českého zemského sněmu z roku 1901 bylo třicet sedm zastupců zvolených v národnostně českých venkovských obvodech svým povoláním rolníci, z nich sedm mělo vysokoškolské vzdělání a dvacet tři absolvovalo nejméně čtyři třídy reálky nebo gymnázia,

z toho asi polovina se závěrečnou maturitou nebo s ukončeným odborným zemědělským vzděláním.¹⁴⁴⁾ Aristokratičtí velkostatkáři ovlivňovali veškerou činnost českého a moravského zemského sněmu zásluhou privilegovaného postavení volební kurie velkostatku, ale v ostatních kuriích byli voleni jen výjimečně oblíbení politikové a kulturní činitelé, jako básník a deklarant baron Karel Drahotín Villani, mecenáš umění hrabě Jan Harrach nebo mladočeský hrabě Václav Kounic.¹⁴⁵⁾

Až do konce 19. století byla česká politická reprezentace v obou zemských sněmech složena v podstatě ze dvou základních skupin. Hlavním jádrem bylo poměrně úzké vedoucí grémium staročechů a mladočechů v Praze a podobné vedení české národní strany v Brně, téměř bez výjimky reprezentované osobnostmi s vyšším vzděláním. Druhou pevnou oporou české politiky, mnohem více v Čechách než na Moravě, byli uznávaní představitelé jednotlivých českých měst a okresů. Na rozdíl od českých poslanců říšského sněmu z let 1848-1849 byla většina poslaneckých křesel českých zástupců v zemském sněmu v Čechách vyhrazena známým místním veličinám. Například mezi českými občanskými poslanci, kteří schválili státoprávní deklaraci z 22. srpna 1868, bylo devatenáct starostů českých měst a jedenáct předsedů českých okresních zastupitelstev. V průběhu čtyřiceti let, od roku 1861 do roku 1901, bylo v českém zemském sněmu zastoupeno celkem padesát čtyři starostů českých měst, z toho někteří vytrvali ve sněmu překvapivě dlouho.¹⁴⁶⁾ Starosta města Chrudimí Josef Klimeš byl zvolen do zemského sněmu poprvé roku 1863 a zastupoval volební obvod venkovských obcí Chrudimska nepřetržitě v sedmi dalších volebních obdobích až do rozpuštění sněmu v únoru 1895, tedy téměř 32 let. Obchodník a starosta města Bechyně Karel Faber přišel do českého zemského sněmu mezi prvními poslanci v dubnu 1861 a vykonával svůj mandát až do své smrti roku 1890, tedy 29 let. Také lékař a starosta města Pelhřimova František Kralert byl zvolen již do prvního sněmu roku 1861 a vytrval v něm až do smrti roku 1880, to znamená 19 let. Čtrnáct dalších starostů českých měst působilo jako poslanci zemského sněmu déle než deset let, přičemž mnozí starostové předali v době svého poslanectví vedoucí funkci ve městě svým nástupcům. Konec této poslanecké vytrvalosti místních veličin přineslo až rozšíření masových politických stran.

Češi jako národní společnost

Na příkladu Čechů je možné zřejmě nejlépe ze všech národností habsburské monarchie pozorovat složitý sociální vývoj, který vedl od privilegované stavovské společnosti, existující vedle a nad úrovní bezprávných etnicko-jazykových skupin, k diferencované struktuře moderní národní společnosti. „Státově právně byli Češi nadále jednou z mnoha národností, ale psychologicky již byli národem, a do jaké míry to platilo také sociologicky, dokazuje skutečnost, že nejpozději od přelomu století je možné hovořit o českém hospodářství“,¹⁴⁷⁾ charakterizoval přední německý historik výstižně tuto situaci. Právě Češi 19. století mohou být označeni jako ztělesnění vývojového typu k národnímu státu, kdy národ předem utvořil svůj pozdější stát „v podobě národní společnosti opoziční vůči existujícímu státu“.¹⁴⁸⁾

V sociálně ekonomické oblasti překonali Češi na přelomu 19. a 20. století počáteční vývojové fáze, kdy jejich společenská struktura nebyla úplná, a zahrnovali ve svém národním celku již všechny základní třídy a vrstvy kapitalistické společnosti. Kolem roku 1900 již Češi zdaleka nebyli zaostalým „lidem rolníků a služek“, jak se jevíli některým obyvatelům Vídně. Při zpracování výsledků sčítání lidu z 31. prosince 1900 se poprvé zjišťoval vztah mezi údaji o povolání a údaji o obcovací řeči, v podstatě tedy vztah mezi sociální a národnostní strukturou. V Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v Dolních Rakousích, kde úřední statistika propočítala tuto kombinaci,¹⁴⁹⁾ se zřetelně ukázal nadprůměrný podíl českého obyvatelstva činného v průmyslu a řemeslech (k tomu tabulka č. 7).¹⁵⁰⁾

Zjišťování sociální a třídní struktury jednotlivých národností v Rakousku naráží na nedostatek podrobnějšího rozčlenění ve skupinách ekonomicky samostatných osob a dělníků, u nichž většinou nelze rozlišit příslušnost k velkému průmyslu a k malovýrobě.¹⁵¹⁾ Jinak velice užitečné sčítání živnostenských závodů z 3. června 1902 zase neumožňuje kombinaci s národnostní příslušností podnikatelů a dělníků.¹⁵²⁾ Pro větší názornost je tabulka č. 7 zpracována také v poměrných číslech (k tomu tabulka č. 8).

Příslušní k povolání v zemědělství a lesnictví, to znamená lidé, kteří měli svou hlavní obživu v zemědělské výrobě (včetně nevýdělečných žen, dětí a osobního služebnictva), měli v roce 1900 stále

Tabulka č. 7 *Třídy povolání a sociální postavení rakouských občanů českého jazyka v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v Dolních Rakousích roku 1900 (v absolutních číslech)*

Sociální postavení	Zemědělství, lesnictví	Průmysl, řemesla	Obchod, doprava	Vojsko, veřejná služba	Svoobodná povolání	Bez povolání příjemci rent	Celkem
Samostatní	353 324	147 707	78 946	8 578	6 097	302 902	897 554
Zaměstnanci	5 155	13 461	18 970	42 588	1 632	-	81 806
Dělníci	583 149	750 630	120 040	51 020	1 506	-	1 506 345
Pomáhající členové rodiny	578 469	29 328	9 689	366	298	-	618 150
V povolání činní	1 520 097	941 126	227 645	102 552	9 533	302 902	3 103 855
Rodinní příslušníci bez povolání	1 026 635	1 192 444	300 505	104 457	10 452	94 553	2 729 046
Domácí služebnictvo	13 371	34 003	23 950	20 086	1 043	11 242	103 695
K povolání příslušní	2 560 103	2 167 573	552 100	227 095	21 028	408 697	5 936 596

ještě větší podíl na celkovém počtu občanů české národnosti než příslušní k povolání v průmyslu a řemeslech. Ve srovnání s ostatními národnostmi Předlitavska, s výjimkou rakouských Němců a Italů, byl však tento podíl u Čechů podstatně nižší, protože v průměru všech národnostních skupin žilo tehdy ještě více než 52 % rakouských občanů z činnosti v zemědělství a lesnictví.¹⁵³⁾ Úřední analýza výsledků sčítání lidu z roku 1900 zjistila, že u občanů českého jazyka bylo poměrně málo ekonomicky samostatných osob a pomáhajících členů rodiny v zemědělství, zatímco zemědělství dělníci, děvečky, nádeníci a sezónní dělníci, byli v českém případě zastoupeni početněji než u ostatních národností Předlitavska. Tato skutečnost souvisela zřejmě s velkým rozšířením velkostatkářských latifundií v českém sídelním území.¹⁵⁴⁾

Především v důsledku této odlišné struktury zemědělského vlastnictví byla skupina ekonomicky samostatných osob, převážně drobných výrobců, u Čechů s poněkud více než 15 % obyvatel v poměrných číslech na posledním místě mezi rakouskými národnost-

Tabulka č. 8 *Třídy povolání a sociální postavení rakouských občanů českého jazyka v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v Dolních Rakousích roku 1900 (v poměrných číslech)*

Sociální postavení	Země- dělství, lesnictví	Prů- mysl, řemesla	Ob- chod, doprava	Vojsko, veřejná služba	Svo- bodná povo- láni	Bez povolání příjemci rent	Celkem
Samostatní	5,95	2,49	1,33	0,15	0,10	5,10	15,12
Zaměstnanci	0,08	0,23	0,32	0,72	0,03	-	1,38
Dělníci	9,83	12,64	2,02	0,85	0,03	-	25,37
Pomáhající členové rodiny	9,75	0,49	0,17	0,00	0,00	-	10,41
V povolání činní	25,61	15,85	3,84	1,72	0,16	5,10	52,28
Rodinní pří- slušníci bez povolání	17,29	20,09	5,06	1,76	0,18	1,59	45,97
Domácí služebnictvo	0,23	0,57	0,40	0,34	0,02	0,19	1,75
K povolání příslušní	43,13	36,51	9,30	3,82	0,36	6,88	100,00

mi a skupina pomáhajících členů rodiny s 10,4 % na předposledním místě (méně početná byla jen u rakouských Němců). Toto zjištění platí také téměř pro všechny obory průmyslové a řemeslné výroby. Statistická kombinace údajů o povolení s údaji o obcovací řeči ukázala u Čechů nejmenší podíl samostatných osob a nejvyšší podíl dělníků v průmyslu a řemeslech, zatímco u hospodářsky nejméně vyvinuté rusínské národnosti tomu bylo právě naopak (nejvíce samostatných, hlavně malovýrobců, a nejméně dělníků).¹⁵⁵) Jako hlavní příčina byla uváděna relativně největší účast osob českého jazyka, hlavně dělnictva, v továrním velkopřemyslu. Nejvyšší podíl dělníků české národnosti, vyšší než u rakouských Němců a Italů, byl zaznamenán v hornictví a hutnictví, strojírenství, stavebnictví a zvláště v oděvním průmyslu.¹⁵⁶) Naproti tomu bylo zastoupení Čechů v obchodu a dopravě s 9,3 % nejen výrazně menší než u rakouských Němců (13,4 %), nýbrž i pod průměrem všech národností Předlitavska (11,6 %).¹⁵⁷)

V desetiletí 1901-1910 pak v nezmenšené míře pokračoval u Čechů rychlý pokles podílu osob příslušných k povolání v zemědělství

Tabulka č. 9 *Třídy povolání a sociální postavení rakouských občanů českého jazyka v Předlitavsku roku 1910 (v absolutních číslech)*

Sociální postavení	Země- dělství, lesnictví	Prů- mysl, řemesla	Ob- chod, doprava	Vojsko, veřejná služba	Svo- bodná po- vo- lání	Bez povolání příjemci rent	Celkem
Samostatní	462 731	161 212	119 908	8 978	4 496	389 105	1 146 430
Zaměstnanci	5 983	21 585	30 025	61 841	3 558	-	122 992
Dělníci	551 788	920 071	144 021	78 146	1 717	-	1 695 743
Pomáhající členové rodiny	497 991	22 850	28 723	228	591	-	550 383
V povolání činní	1 518 493	1 125 718	322 677	149 193	10 362	389 105	3 515 548
Rodinní pří- slušníci bez povolání	948 309	1 238 663	379 055	140 385	10 142	104 554	2 821 108
Domácí služebnictvo	11 401	23 747	28 438	21 105	834	13 351	98 876
K povolání příslušní	2 478 203	2 388 128	730 170	310 683	21 338	507 010	6 435 532

a lesnictví, stejně jako další vzestup osob činných i příslušných k povolání v průmyslové a zemědělské výrobě; podíl obou základních skupin ekonomické aktivity českého obyvatelstva se již téměř vyrovnal (38,5 % oproti 37,1 %). Při sčítání lidu z 31. prosince 1910, které při kombinaci údajů o povolání s údaji o obcovací řeči zahrnulo na rozdíl od roku 1900 občany českého jazyka ve všech zemích Předlitavska, se počet ekonomicky samostatných osob u Čechů zvýšil nejen absolutně o téměř čtvrt milionu, nýbrž i relativně, a stoupl na 18 % z celkového počtu občanů českého jazyka a na 32,6 % osob činných v povolání (roku 1900 to bylo 28,9 %). Pozoruhodný byl rovněž vzestup zaměstnanců české národnosti více než o polovinu, kdežto počet pomáhajících členů rodiny a také domácího služebnictva dále klesal (k tomu tabulka č. 9).¹⁵⁸⁾

Také v tomto případě může být užitečně zpracování výsledků sčítání lidu z roku 1910 o sociálním postavení v poměrných číslech (k tomu tabulka č. 10).

Mezi ekonomicky samostatnými v průmyslové a řemeslné výrobě, kteří se v prvním desetiletí 20. století přihlásili k české řeči a ná-

Tabulka č. 10 *Třídy povolání a sociální postavení rakouských občanů českého jazyka v Předlitavsku roku 1910 (v poměrných číslech)*

Sociální postavení	Země- dělství, lesnictví	Prů- mysl, řemesla	Ob- chod, doprava	Vojsko, veřejná služba	Svo- bodná povo- láni	Bez povolání příjemci rent	Celkem
Samostatní							
Zaměstnanci	7,19	2,50	1,86	0,14	0,07	6,05	17,81
Dělníci	0,09	0,34	0,47	0,96	0,05	-	1,91
Pomáhající členové rodiny	8,57	14,30	2,24	1,21	0,03	-	26,35
V povolání činní	7,74	0,35	0,44	0,01	0,01	-	8,55
Rodinní pří- slušníci bez povolání	23,59	17,49	5,01	2,32	0,16	6,05	54,62
Domácí služebnictvo	14,74	19,25	5,89	2,18	0,16	1,62	43,84
K povolání příslušní	0,18	0,37	0,44	0,33	0,01	0,21	1,54
	38,51	37,11	11,34	4,83	0,33	7,88	100,00

rodnosti, se významněji než předtím prosazovali čeští podnikatelé.¹⁵⁹⁾ I nadále měla česká průmyslová buržoazie nejsilnější pozice v cukrovarnickém, pivovarnickém a mlynářském průmyslu a ve strojírenství spjatém se zemědělstvím a potravinářstvím. Čeští podnikatelé sice měli oproti svým německým konkurentům z Čech časově zpoždění několika desetiletí, ale postupně dokázali svou schopnost soutěžit s nimi ve specializovaných odvětvích textilního a sklářského průmyslu, při zpracování drahokamů a polodrahokamů, při výrobě nástrojů a přístrojů a především v dřevozpracujícím průmyslu. Český kapitál byl stále ještě slabším partnerem na rakouském vnitřním trhu, ale jako jisté odškodnění za to začal pronikat do jihoslovanských oblastí habsburské monarchie a do zahraničí.¹⁶⁰⁾ V početně silném přírůstku ekonomicky samostatných Čechů ve sčítání z roku 1910 se ovšem projevil také vzestup nových dílen a malých podniků, které byly často v hospodářském spojení s továrním průmyslem, především v elektrotechnické výrobě, instalatérských a opravárenských službách.¹⁶¹⁾ Hospodářský vzestup od poloviny devadesátých let tak přispíval k vytváření nové české

maloburžoazie, pro niž byly představy starého cechovního řemesla něčím úplně cizím.

V sociální struktuře české společnosti na počátku 20. století tvořila skupina svobodných povolání stále ještě nejvýznamnější součást národně uvědomělé honorace. Zřetelný pokles počtu samostatných osob v této skupině povolání souvisel nepochybně s obecnějšími sociálně ekonomickými přeměnami.¹⁶²⁾ Podíl Čechů na počtu úředníků v císařsko-královském státním aparátu odpovídal roku 1910 českému podílu na obyvatelstvu Předlitavska, tj. přes 23 %, zatímco rakouští Němci a Italové měli mezi c. k. státním úřednictvem relativně vyšší a všechny ostatní národnosti nižší zastoupení. Ve společných císařských a královských¹⁶³⁾ ministerstvech bylo roku 1914 z celkového počtu 1446 úředníků pouze 146 Čechů, v předlitavských c. k. ústředních úřadech bylo z celkového počtu 4847 úředníků 507 Čechů, tj. v obou případech něco přes 10 %, většinou v nižších hodnostních třídách.¹⁶⁴⁾ Sčítání z roku 1910 zjišťovalo poprvé odděleně podíl jednotlivých národností v oboru školství a kulturních institucí. Také v tomto oboru byl počet 32 766 v povolání činných Čechů (z toho 29 497 zaměstnanců, tj. učitelů a úředníků) a 73 394 k povolání příslušejících Čechů (včetně žen, dětí a služebnictva) nadprůměrně vysoký. V protikladu s tím byl v roce 1900 mimořádně nízký počet dvou set osob českého jazyka v hodnosti důstojníků a úředníků v aktivním vojsku, resp. 1315 českých vojenských osob stejného zařazení v roce 1910.¹⁶⁵⁾

V sociálně politické oblasti dospěla strukturální přeměna české národní společnosti na přelomu 19. a 20. století až k dalekosáhlé diferenciaci politických stran. Nejstarší honorační strana staročechů se po roce 1891 skoro úplně vytratila z české reprezentace na vídeňské říšské radě¹⁶⁶⁾ a vrátila se do parlamentu až v koalici s jinými buržoazními stranami ve volbách roku 1907 a 1911. V desetiletí, kdy se poprvé volilo podle všeobecného hlasovacího práva pro muže, nejdříve roku 1897 a 1901 do páté kurie (vedle dosavadních kurií velkostatku, obchodních a živnostenských komor, měst a venkovských obcí), posléze roku 1907 v nestejně velkých volebních obvodech podle zásady rovnosti hlasů, se vytvořil pevný systém pěti moderních českých politických stran, který bez velkých změn ovládal národně politický život české společnosti až do zániku první Československé republiky na podzim roku 1938.

Ze sociálně různorodé *Národní strany svobodomyšlné*, běžně nazývané mladočeši, se postupně vyvinulo vlastní politické zastoupení české podnikatelské buržoazie a buržoazních vzdělanců.¹⁶⁷⁾ V rámci mladočeské opozice z osmdesátých let 19. století vyrostlo politické hnutí českého rolnictva, které se ustavilo v únoru 1897 jako *Sdružení českých zemědělců* a po sloučení s jinými politickými skupinami rolnictva jako *Česká strana agrární*. Tato strana zastupovala hlavně zájmy velkých a středních rolníků, zčásti i potravinářského průmyslu, a během několika málo let se stala mohutnou politickou silou s rozhodujícím vlivem na téměř celý český venkov.¹⁶⁸⁾ Dříve než agrárníci vybudovali čeští sociální demokraté nejstarší politickou stranu na sociálním základě, a to již v dubnu 1878, původně jako autonomní součást supraetnické rakouské sociální demokracie. Když se *Československá sociálně demokratická strana dělnická* stala v devadesátých letech 19. století masovou politickou stranou, dokázala účinně působit nejen uvnitř rakouského a mezinárodního dělnického hnutí, ale také v rámci českého stranicko-politického života.¹⁶⁹⁾ Jako národní opozice proti internacionální sociální demokracii vzniklo po roce 1891 hnutí národních dělníků a poté od roku 1897 *Česká strana národně sociální*, zčásti za podpory mladočechů. Těto straně se však nepodařilo politicky ovlivnit hlavní skupiny českého dělnictva, a tak se národní sociálové stali – vedle menších státoprávně radikálních organizací – nejvýznamnějším politickým zastoupením české národně smýšlející maloburžoazie.¹⁷⁰⁾ Konečně se vytvořily také české katolické politické strany, které získaly na Moravě mnohem větší vliv než v Čechách. Nejdříve působili národní katolíci jako pravé křídlo uvnitř staročeské strany, roku 1896 vytvořili *Katolicko-národní stranu*, roku 1904 *Českou stranu křesťansko-sociální*, ale jejich organizace se často měnily.¹⁷¹⁾

Ve všeobecných volbách do říšské rady v květnu 1907 a v červnu 1911 se ukázal rozdílný vliv politických stran na široké vrstvy českého obyvatelstva. Je ovšem nutné přihlídnout k tomu, že ve volebním boji stáli proti sobě jednotliví kandidáti, nikoli kandidátní listiny politických stran, a že všechny strany nebyly zastoupeny ve všech českých volebních obvodech (k tomu tabulka č. 11).¹⁷²⁾

Volební úspěch nejlépe organizovaných masových politických stran v Čechách, sociálních demokratů a agrárníků, byl naprosto jednoznačný. Bez ohledu na různé volební koalice ostatních politic-

Tabulka č. 11 *České politické strany ve volbách do říšské rady roku 1907*

Politické strany	Čechy		Morava		Slezsko		Celkem
	% českých hlasů	Mandáty	% českých hlasů	Mandáty	% českých hlasů	Mandáty	
Staročeši	1,4	2	6,7	5	-	-	7
Mladočeši	11,3	14	11,4	4	2,2	-	18
Katolíci	11,9	7	29,8	10	-	-	17
Agrárníci	22,0	23	15,8	4	14,5	1	28
Sociální demokraté	39,8	17	30,7	5	65,9	2	24
Národní sociálové	10,3	9	1,0	-	17,4	-	9
Státoprávní radikálové	1,1	-	-	-	-	-	-
Realisté	0,9	1	2,4	1	-	-	2
Nezávislí	1,3	1	2,2	1	-	-	2
Celkem	100,0	74	100,0	30	100,0	3	107

kých stran se českým sociálním demokratům podařilo v prvním kole získat téměř 390 tisíc hlasů a obhájit vedoucí pozici mezi českým dělnictvem proti národně sociální straně. Mezi českým venkovským obyvatelstvem v Čechách a ve Slezsku se podobný politický úspěch podařil agrární straně, zatímco agrárníci na Moravě se museli spokojit se třetím místem za sociálními demokraty a katolickými stranami. Neobyčejně vysoká účast asi 84 % oprávněných voličů v prvních volbách podle všeobecného a rovného hlasovacího práva daleko předstihla dřívější praxi z doby omezeného volebního práva v kuriích.¹⁷³⁾ Politický vliv jednotlivých českých stran v Čechách, na Moravě a ve Slezsku nedoznal velké změny ani v druhých všeobecných volbách do říšské rady v červnu 1911 (k tomu tabulka č. 12).¹⁷⁴⁾

V sociálně psychologické oblasti nahradilo zvýšené sebevědomí alespoň části české společnosti dřívější bojovou a obrannou funkci české národní ideologie. Nebylo již zapotřebí orientovat celou českou kulturu a veškerý duchovní život k národně vzdělávacím úkolům a cílům. Špičky české kultury a vědy se od přelomu 19. a 20. století mohly aktivně podílet na všech moderních směrech a nových výbojích v mezinárodním měřítku. Za těchto okolností se v českém intelektuálním životě mohla prosadit světu otevřená sku-

Tabulka č. 12 České politické strany ve volbách do říšské rady roku 1911

Politické strany	Čechy		Morava		Slezsko		Celkem
	% českých hlasů	Mandáty	% českých hlasů	Mandáty	% českých hlasů	Mandáty	
Staročeši	0,4	1	2,1	-	-	-	1
Mladočeši	9,8	14	8,5	4	-	-	18
Katolíci	11,9	-	36,6	7	-	-	7
Agrárníci	26,4	30	18,9	6	24,5	2	38
Českoslovanští sociální demokraté	36,5	14	26,5	11	35,5	-	25
Centralističtí sociální demokraté	0,2	-	2,5	-	33,8	1	1
Národní sociálové	9,7	15	2,2	1	-	-	16
Státoprávní radikálové	2,4	1	-	-	-	-	1
Realisté	0,7	-	1,5	1	-	-	1
Nezávislí	2,0	-	1,2	-	6,2	-	-
Celkem	100,0	75	100,0	30	100,0	3	108

pina kolem univerzitního profesora Tomáše Garrigua Masaryka, která z vlastní iniciativy a bez ohledu na tradiční národní hodnoty, často přes otevřený nesouhlas velké části společnosti, odhalila vysoko ceněné Rukopisy královédvorský a zelenohorský jako novověké padělký.¹⁷⁵⁾ Velký boj, v širokém veřejném mínění přinejmenším stejně nepopulární, sváděl Masaryk proti antisemitským předsudkům.¹⁷⁶⁾ Mezinárodně uznávaná byla vysoká odborná úroveň české univerzity a Českého vysokého učení technického v Praze. České vědecké a kulturní časopisy průběžně informovaly o nejnovějších mezinárodních událostech a diskusích. Reprezentativní orgán českého dějepiscetví, *Český časopis historický*, patřil k nejvýznamnějším časopisům svého druhu v tehdejší Evropě¹⁷⁷⁾ a dokázal se rozhodně vyslovit proti přehnanému českému nacionalismu.¹⁷⁸⁾ Vynikajícím dílem byla v češtině dosud nepředstížená encyklopedie *Ottův Slovník naučný*, vydaná v letech 1888-1909 v 28 svazcích.¹⁷⁹⁾ Daleko přes rámec českých zemí měly příznivý ohlas významné pražské umělecké výstavy děl francouzského sochaře Augusta Rodina roku 1902 a norského malíře Edvarda Muncha roku 1905.¹⁸⁰⁾

Češi a rakouský stát

Přes tuto poměrnou zralost chyběl české společnosti na počátku 20. století přirozený vztah ke státu, jaký byl běžný v západní a severní Evropě. Rakouský stát se ve větší nebo menší míře odcizoval všem národům a národnostním skupinám, které v něm žily. Všechno české úsilí o dosažení státoprávní autonomie pro České království nebo pro země Koruny české, případně jen o zavedení češtiny jako vnitřního úředního jazyka,¹⁸¹⁾ zůstaly bez úspěchu. Bylo nanejvýš příznačné, že Češi získali samostatné mezinárodní zastoupení, často vedle Rakouska a vedle Uherska (v mnoha směrech nezávisleho na Vídni, snad jen s výjimkou oficiální diplomacie), všude tam, kde nerozhodovala privilegia urozenosti, nýbrž síla masových hnutí, jako v *Socialistické internacionále*, při olympijských hrách nebo v mnoha mezinárodních sportovních svazech.¹⁸²⁾ V podstatě všechno, co se před rokem 1914 podařilo prosadit pro uplatnění češtiny ve vnitřním úředním styku v Čechách nebo při mezinárodním zastoupení Čechů, bylo dosaženo zpravidla neoficiálně a bez zásadních rozhodnutí, takřka neveřejně a oklikou. Rozpor mezi všestranným rozvojem české národní společnosti a její státoprávní bezvýznamností se stal jedním z nejvýznamnějších vnitropolitických problémů posledních desetiletí habsburské monarchie.

Historická skutečnost rakouského státu však zanechávala trvalé stopy na tvářnosti a charakteru české společnosti, i když si to současníci většinou vůbec neuvědomovali. České obyvatelstvo bylo s tímto státem spojeno tisícerymi svazky. Na jedné straně přejímalo některé charakteristické rysy rakouského společenského a politického života (např. většina naléhavých problémů se neřešila za pět minut dvanáct, nýbrž deset minut po dvanácté), na straně druhé se některé charakteristické rysy Čechů utvářely v opozici a odporu proti rakouskému státu. V jistém smyslu se Češi nacházeli ve výhodné situaci – měli možnost rozsáhle se podílet na hospodářských, sociálně politických a kulturních institucích a opatřeních státu (jen v diplomacii, na rozhodujících místech státní správy a armády byl podíl národně uvědomělých Čechů nepatrný nebo dokonce žádný), ale přitom nepřebírali za tento stát žádnou odpovědnost. Pro českou společnost v habsburské monarchii, podobně jako pro Němce v Čechách, byl charakteristický rozsáhlý systém svěpo-

mocných spolků a politických, hospodářských i kulturních organizací, který byl do jisté míry náhradou za mnohem přirozenější aktivitu v rámci národního státu.¹⁸³⁾ Ve srovnání s tím byl existující rakouský „erár“ něčím cizím, co stálo za to podvést či okrást, co se svými okresními hejtmany, četníky a státní policií pletlo do věcí, po kterých státu nic nebylo, a přitom zanedbávalo skutečné úkoly státu (příčemž si různé společenské skupiny představovaly tyto úkoly státu úplně jinak).

Nelze tvrdit, že Češi na počátku 20. století byli v plném rozsahu moderní občanskou společností. Názory a postoje, které zastával hlavně T. G. Masaryk se svými přáteli, narázely právě na přelomu 19. a 20. století na velký odpor zastánců tradičního – a zároveň méně náročného – národního myšlení.¹⁸⁴⁾ Přece však bylo možné u Čechů té doby rozpoznat některé podstatné rysy moderní občanské společnosti, které byly příslibem pro další vývoj. Některými svými znaky byla česká národní společnost připravena na nové uspořádání Evropy po roce 1918/19 lépe než jiné národy střední a východní Evropy, které před první světovou válkou rovněž neměly vlastní stát. Česká zkušenost uvnitř habsburské mnohonárodní monarchie byla v mnoha směrech povzbuzením pro Slovinci, zčásti i pro Chorvaty; český příklad byl přitažlivý i pro poznaňské Poláky.¹⁸⁵⁾ Pro sebevědomí české občanské společnosti před první světovou válkou jsou charakteristická slova, jimiž starosta královského hlavního města Prahy Karel Groš pozdravil 15. září 1913 na pražské Staroměstské radnici delegaci Mezinárodního statistického institutu, složenou ze zástupců patnácti národů:¹⁸⁶⁾

„Sledovali jsme s nejživějším zájmem rokování a práce vědecké slavných členů XIV. sezení Mezinárodního ústavu statistického, konaného v těchto dnech ve Vídni,¹⁸⁷⁾ práce velmi interesantní v oboru demografie, národohospodářství a sociálních věd. Vy zjišťujete příčiny úpadku i rozvoje a moci měst, národů a států. Království české, jehož hlavní město poctili jste svou návštěvou, hájíc nedílnost a integritu politickou, opírá se o dva mocné důvody: dějiny a statistiku. Dějiny jsou národním svědomím minulosti, statistika jest svědomím dneška, jest průkazem naší životní síly, naší početní a hospodářské mohoucnosti, a zárukou pokroku v budoucnosti. Národ český a jeho hlavní město nemusí se – jak doufám – báti před soudem statistiky mezinárodní, my jsme nescetněkrát dovolávali se zdravého světla této vědy, neboť

při našich politických požadavcích dovolávající se spravedlnosti, vždy jsme se dovolávali pravdy. ¹⁸⁸)

Národní vzestup Čechů od počátku šedesátých let 19. století do roku 1914 (v počátečních letech první světové války to bylo opět něco jiného) nenarážel již ze strany rakouského státu na závažné překážky a byl spíše usnadňován státními opatřeními v legislativě, hospodářské, sociální a kulturní politice. Není však možné přehlédnout skutečnost, že oproti téměř úplné struktuře moderní kapitalistické společnosti, oproti rozvinutému systému politických stran a kultury, oproti vzedmutému sebevědomí českého národa stál nezdár všech pokusů o národní vyrovnání a přestavbu habsburské monarchie směrem k federalismu. Všechna zásadní politická řešení narážela také na zostřující se česko-německé národnostní soupeření v českých zemích. Přitom se habsburská dynastie snažila udržet zděděné teritorium aspoň v nezmenšeném rozsahu a v mezinárodním postavení velmoci, i když druhořadé. Panovník a jeho nejbližší okolí chtěli proto neomezeně rozhodovat o zahraniční politice a armádě, takže byli ochotni přistoupit jen na takové ústupky, které se těchto základních otázek nedotýkaly. Češi se v rozporu s podobnými představami stali dynamickou a moderně strukturovanou národní společností, která nechtěla být pouhou etnickou skupinou nebo nepolitickou národností (*Volksstamm*), ale považovala se za národ v politickém smyslu a chtěla být také uznávána jako plnoprávný evropský národ, alespoň na úrovni Maďarů v autonomním uherském státě uvnitř Rakousko-Uherska. Tento rozpor mezi setrvačnou vůlí a dynamickým principem se pak osudně vyostřil rozpoutáním první světové války.

POZNÁMKY

1) FRANTIŠEK PALACKÝ, *Spisy drobné*, díl 1: *Spisy a řeči z oboru politiky*, vyd. Bohuš Rieger, Praha 1898, s. 289.

2) R. W. SETON-WATSON, *Masaryk in England*, Cambridge 1943, s. 6.

3) ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*, Band 1: *Das Reich und die Völker*, Graz-Köln 1964, s. 150.

- 4) VLADIMÍR MÜLLER, *Vyprávění o Národním divadle*, Praha 1963, s. 39.
- 5) IVAN L. RUDNYTSKY, *The Role of the Ukraine in Modern History*. Slavic Review 22/1963, s. 201.
- 6) K tomu především mezinárodně uznávané práce MIROSLAVA HROCHA, například v úvodu a shrnutí sborníku *The Formation of National Elites*, ed. Andreas Kappeler, Fikret Adanir, Alan O'Day, Aldershot-New York 1993. Nejnověji MIROSLAV HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*, Praha 1996.
- 7) Pokud se i po smrti Marie Terezie roku 1780 běžně hovoří o habsburské monarchii, znamená to, že by Habsburkové – na rozdíl od Přemyslovců nebo Lucemburků – přežili své vymření po meči.
- 8) Podrobnější údaje v tabulkách č. 13 a 14 následující kapitoly této knihy.
- 9) MIROSLAV HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986, s. 240–241, 252–253.
- 10) K tomu MILOSLAV HÝSEK, *Dějiny tzv. moravského separatismu*. Časopis Matice moravské 33/1909, s. 24–51, 146–172; JOSEF KOLEJKA, *České národně politické hnutí na Moravě v letech 1848–1874*, Brno v minulosti a dnes 2/1960, s. 301–371.
- 11) LUDMILA KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 73–75.
- 12) *Tamtéž*, s. 137–139.
- 13) Souhrnně srov. JIŘÍ KOŘALKA, KVĚTA KOŘALKOVÁ, *Základní tendence českého vystěhovalectví a české reemigrace do počátku dvacátých let 20. století, Češi v cizině 7/1993*, s. 30–47.
- 14) JOHANN SPRINGER, *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Band 1, Wien 1840, s. 139.
- 15) PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK, *Slovanský národopis*, vyd. Hana Hynková, Praha 1955 (původní vydání 1842), s. 94–95.
- 16) GEORG NORBERT SCHNABEL, *Tafeln zur Statistik in Böhmen*, Prag 1846, tabulka č. 8.
- 17) JOSEPH HAIN, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Band 1, Wien 1852, s. 204–206.
- 18) K tomu EMIL BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien-Köln-Graz 1982, s. 102–104.
- 19) HAIN, *Handbuch der Statistik*, Band 1, s. 205, 224, 231, 234; PETER URBANITSCH, *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III/1: *Die Völker des Reiches*, hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, tabulka č. 1 (za s. 38).
- 20) Před rokem 1851 nezachycovaly statistiky přítomnost Čechů ve Vídni, i když o jejich existenci nebylo pochyb. MONIKA GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Grossstadt*, München-Wien 1972, s. 27.
- 21) *Österreichische Statistik*, Band 63, Heft 3, Wien 1903, s. XLVI–XLVII, 178;

při našich politických požadavcích dovolávajíce se spravedlnosti, vždy jsme se dovolávali pravdy.“¹⁸⁸)

Národní vzestup Čechů od počátku šedesátých let 19. století do roku 1914 (v počátečních letech první světové války to bylo opět něco jiného) nenarážel již ze strany rakouského státu na závažné překážky a byl spíše usnadňován státními opatřeními v legislativě, hospodářské, sociální a kulturní politice. Není však možné přehlédnout skutečnost, že oproti téměř úplné struktuře moderní kapitalistické společnosti, oproti rozvinutému systému politických stran a kultury, oproti vzedmutému sebevědomí českého národa stál nezdar všech pokusů o národní vyrovnání a přestavbu habsburské monarchie směrem k federalismu. Všechna zásadní politická řešení narážela také na zostřující se česko-německé národnostní soupeření v českých zemích. Přitom se habsburská dynastie snažila udržet zděděné teritorium aspoň v nezmenšeném rozsahu a v mezinárodním postavení velmoci, i když druhořadé. Panovník a jeho nejbližší okolí chtěli proto neomezeně rozhodovat o zahraniční politice a armádě, takže byli ochotni přistoupit jen na takové ústupky, které se těchto základních otázek nedotýkaly. Češi se v rozporu s podobnými představami stali dynamickou a moderně strukturovanou národní společností, která nechtěla být pouhou etnickou skupinou nebo nepolitickou národností (*Volksstamm*), ale považovala se za národ v politickém smyslu a chtěla být také uznávána jako plnoprávný evropský národ, alespoň na úrovni Maďarů v autonomním uherském státě uvnitř Rakousko-Uherska. Tento rozpor mezi setrvačnou vůlí a dynamickým principem se pak osudně vyostřil rozpoutáním první světové války.

POZNÁMKY

1) FRANTIŠEK PALACKÝ, *Spisy drobné*, díl 1: *Spisy a řeči z oboru politiky*, vyd. Bohuš Rieger, Praha 1898, s. 289.

2) R. W. SETON-WATSON, *Masaryk in England*, Cambridge 1943, s. 6.

3) ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*, Band 1: *Das Reich und die Völker*, Graz-Köln 1964, s. 150.

- 4) VLADIMÍR MÜLLER, *Vyprávění o Národním divadle*, Praha 1963, s. 39.
- 5) IVAN L. RUDNYTSKY, *The Role of the Ukraine in Modern History*. Slavic Review 22/1963, s. 201.
- 6) K tomu především mezinárodně uznávané práce MIROSLAVA HROCHA, například v úvodu a shrnutí sborníku *The Formation of National Elites*, ed. Andreas Kappeler, Fikret Adanir, Alan O'Day, Aldershot-New York 1993. Nejnověji MIROSLAV HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*, Praha 1996.
- 7) Pokud se i po smrti Marie Terezie roku 1780 běžně hovoří o habsburské monarchii, znamená to, že by Habsburkové - na rozdíl od Přemyslovců nebo Lucemburků - přežili své vymření po meči.
- 8) Podrobnější údaje v tabulkách č. 13 a 14 následující kapitoly této knihy.
- 9) MIROSLAV HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986, s. 240-241, 252-253.
- 10) K tomu MILOSLAV HÝSEK, *Dějiny tzv. moravského separatismu*. Časopis Matice moravské 33/1909, s. 24-51, 146-172; JOSEF KOLEJKA, *České národní politické hnutí na Moravě v letech 1848-1874*, Brno v minulosti a dnes 2/1960, s. 301-371.
- 11) LUDMILA KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 73-75.
- 12) *Tamtéž*, s. 137-139.
- 13) Souhrnně srov. JIŘÍ KOŘALKA, KVĚTA KOŘALKOVÁ, *Základní tendence českého vystěhovalectví a české reemigrace do počátku dvacátých let 20. století*, Češi v cizině 7/1993, s. 30-47.
- 14) JOHANN SPRINGER, *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Band 1, Wien 1840, s. 139.
- 15) PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK, *Slovanský národopis*, vyd. Hana Hynková, Praha 1955 (původní vydání 1842), s. 94-95.
- 16) GEÖRG NORBERT SCHNABEL, *Tafeln zur Statistik in Böhmen*, Prag 1846, tabulka č. 8.
- 17) JOSEPH HAIN, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Band 1, Wien 1852, s. 204-206.
- 18) K tomu EMIL BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien-Köln-Graz 1982, s. 102-104.
- 19) HAIN, *Handbuch der Statistik*, Band 1, s. 205, 224, 231, 234; PETER URBANITSCH, *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III/1: *Die Völker des Reiches*, hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, tabulka č. 1 (za s. 38).
- 20) Před rokem 1851 nezachycovaly statistiky přítomnost Čechů ve Vidni, i když o jejich existenci nebylo pochyb. MONIKA GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Grossstadt*, München-Wien 1972, s. 27.
- 21) *Österreichische Statistik*, Band 63, Heft 3, Wien 1903, s. XLVI-XLVII, 178;

Češi a rakouský stát

Přes tuto poměrnou zralost chyběl české společnosti na počátku 20. století přirozený vztah ke státu, jaký byl běžný v západní a severní Evropě. Rakouský stát se ve větší nebo menší míře odcizoval všem národům a národnostním skupinám, které v něm žily. Všechno české úsilí o dosažení státoprávní autonomie pro České království nebo pro země Koruny české, případně jen o zavedení češtiny jako vnitřního úředního jazyka,¹⁸¹⁾ zůstaly bez úspěchu. Bylo nanejvýš příznačné, že Češi získali samostatné mezinárodní zastoupení, často vedle Rakouska a vedle Uherska (v mnoha směrech nezávislého na Vídni, snad jen s výjimkou oficiální diplomacie), všude tam, kde nerozhodovala privilegia urozenosti, nýbrž síla masových hnutí, jako v *Socialistické internacionále*, při olympijských hrách nebo v mnoha mezinárodních sportovních svazech.¹⁸²⁾ V podstatě všechno, co se před rokem 1914 podařilo prosadit pro uplatnění češtiny ve vnitřním úředním styku v Čechách nebo při mezinárodním zastoupení Čechů, bylo dosaženo zpravidla neoficiálně a bez zásadních rozhodnutí, takřka neveřejně a oklikou. Rozpor mezi všestranným rozvojem české národní společnosti a její státoprávní bezvýznamností se stal jedním z nejvážnějších vnitropolitických problémů posledních desetiletí habsburské monarchie.

Historická skutečnost rakouského státu však zanechávala trvalé stopy na tvářnosti a charakteru české společnosti, i když si to současníci většinou vůbec neuvědomovali. České obyvatelstvo bylo s tímto státem spojeno tisícerými svazky. Na jedné straně přejímalo některé charakteristické rysy rakouského společenského a politického života (např. většina naléhavých problémů se neřešila za pět minut dvanáct, nýbrž deset minut po dvanácté), na straně druhé se některé charakteristické rysy Čechů utvářely v opozici a odporu proti rakouskému státu. V jistém smyslu se Češi nacházeli ve výhodné situaci – měli možnost rozsáhle se podílet na hospodářských, sociálně politických a kulturních institucích a opatřeních státu (jen v diplomacii, na rozhodujících místech státní správy a armády byl podíl národně uvědomělých Čechů nepatrný nebo dokonce žádný), ale přitom nepřebírali za tento stát žádnou odpovědnost. Pro českou společnost v habsburské monarchii, podobně jako pro Němce v Čechách, byl charakteristický rozsáhlý systém svépo-

mocných spolků a politických, hospodářských i kulturních organizací, který byl do jisté míry náhradou za mnohem přirozenější aktivitu v rámci národního státu.¹⁸³⁾ Ve srovnání s tím byl existující rakouský „erár“ něčím cizím, co stálo za to podvést či okrást, co se svými okresními hejtmany, četníky a státní policií pletlo do věcí, po kterých státu nic nebylo, a přitom zanedbávalo skutečné úkoly státu (přičemž si různé společenské skupiny představovaly tyto úkoly státu úplně jinak).

Nelze tvrdit, že Češi na počátku 20. století byli v plném rozsahu moderní občanskou společností. Názory a postoje, které zastával hlavně T. G. Masaryk se svými přáteli, narážely právě na přelomu 19. a 20. století na velký odpor zastánců tradičního – a zároveň méně náročného – národního myšlení.¹⁸⁴⁾ Přece však bylo možné u Čechů té doby rozpoznat některé podstatné rysy moderní občanské společnosti, které byly příslibem pro další vývoj. Některými svými znaky byla česká národní společnost připravena na nové uspořádání Evropy po roce 1918/19 lépe než jiné národy střední a východní Evropy, které před první světovou válkou rovněž neměly vlastní stát. Česká zkušenost uvnitř habsburské mnohonárodní monarchie byla v mnoha směrech povzbuzením pro Slovinci, zčásti i pro Chorvaty; český příklad byl přitažlivý i pro poznaňské Poláky.¹⁸⁵⁾ Pro sebevědomí české občanské společnosti před první světovou válkou jsou charakteristická slova, jimiž starosta královského hlavního města Prahy Karel Groš pozdravil 15. září 1913 na pražské Staroměstské radnici delegaci Mezinárodního statistického institutu, složenou ze zástupců patnácti národů:¹⁸⁶⁾

„Sledovali jsme s nejživějším zájmem rokování a práce vědecké slavných členů XIV. sezení Mezinárodního ústavu statistického, konaného v těchto dnech ve Vídni,¹⁸⁷⁾ práce velmi interesantní v oboru demografie, národohospodářství a sociálních věd. Vy zjišťujete příčiny úpadku i rozvoje a moci měst, národů a států. Království české, jebož hlavní město poctili jste svou návštěvou, hájíc nedílnost a integritu politickou, opírá se o dva mocné důvody: dějiny a statistiku. Dějiny jsou národním svědomím minulosti, statistika jest svědomím dneška, jest průkazem naší životní síly, naší početní a hospodářské mohoucnosti, a zárukou pokroku v budoucnosti. Národ český a jeho hlavní město nemusí se – jak doufám – báti před soudem statistiky mezinárodní, my jsme nescetněkrát dovolávali se zdravého světla této vědy, neboť

*při našich politických požadavcích dovolávající se spravedlností, vždy jsme se dovolávali pravdy.*¹⁸⁸)

Národní vzestup Čechů od počátku šedesátých let 19. století do roku 1914 (v počátečních letech první světové války to bylo opět něco jiného) nenarážel již ze strany rakouského státu na závažné překážky a byl spíše usnadňován státními opatřeními v legislativě, hospodářské, sociální a kulturní politice. Není však možné přehlédnout skutečnost, že oproti téměř úplné struktuře moderní kapitalistické společnosti, oproti rozvinutému systému politických stran a kultury, oproti vzedmutému sebevědomí českého národa stál nezdár všech pokusů o národní vyrovnání a přestavbu habsburské monarchie směrem k federalismu. Všechna zásadní politická řešení narážela také na zostřující se česko-německé národnostní soupeření v českých zemích. Přitom se habsburská dynastie snažila udržet zděděné teritorium aspoň v nezmenšeném rozsahu a v mezinárodním postavení velmoci, i když druhořadé. Panovník a jeho nejbližší okolí chtěli proto neomezeně rozhodovat o zahraniční politice a armádě, takže byli ochotni přistoupit jen na takové ústupky, které se těchto základních otázek nedotýkaly. Češi se v rozporu s podobnými představami stali dynamickou a moderně strukturovanou národní společností, která nechtěla být pouhou etnickou skupinou nebo nepolitickou národností (*Volksstamm*), ale považovala se za národ v politickém smyslu a chtěla být také uznávána jako plnoprávný evropský národ, alespoň na úrovni Maďarů v autonomním uherském státě uvnitř Rakousko-Uherska. Tento rozpor mezi setrvačnou vůlí a dynamickým principem se pak osudně vyostřil rozpoutáním první světové války.

POZNÁMKY

1) FRANTIŠEK PALACKÝ, *Spisy drobné*, díl 1: *Spisy a řeči z oboru politiky*, vyd. Bohuš Rieger, Praha 1898, s. 289.

2) R. W. SETON-WATSON, *Masaryk in England*, Cambridge 1943, s. 6.

3) ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*, Band 1: *Das Reich und die Völker*, Graz-Köln 1964, s. 150.

- 4) VLADIMÍR MÜLLER, *Vyprávění o Národním divadle*, Praha 1963, s. 39.
- 5) IVAN L. RUDNYTSKY, *The Role of the Ukraine in Modern History*. Slavic Review 22/1963, s. 201.
- 6) K tomu především mezinárodně uznávané práce MIROSLAVA HROCHA, například v úvodu a shrnutí sborníku *The Formation of National Elites*, ed. Andreas Kappeler, Fikret Adanir, Alan O'Day, Aldershot-New York 1993. Nejnověji MIROSLAV HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*, Praha 1996.
- 7) Pokud se i po smrti Marie Terezie roku 1780 běžně hovoří o habsburské monarchii, znamená to, že by Habsburkové – na rozdíl od Přemyslovců nebo Lucemburků – přežili své vymření po meči.
- 8) Podrobnější údaje v tabulkách č. 13 a 14 následující kapitoly této knihy.
- 9) MIROSLAV HROCH, *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986, s. 240–241, 252–253.
- 10) K tomu MILOSLAV HÝSEK, *Dějiny tzv. moravského separatismu*. Časopis Maticе moravské 33/1909, s. 24–51, 146–172; JOSEF KOLEJKA, *České národně politické hnutí na Moravě v letech 1848–1874*, Brno v minulosti a dnes 2/1960, s. 301–371.
- 11) LUDMILA KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 73–75.
- 12) *Tamtéž*, s. 137–139.
- 13) Souhrnně srov. JIŘÍ KOŘALKA, KVĚTA KOŘALKOVÁ, *Základní tendence českého vystěhovalectví a české reemigrace do počátku dvacátých let 20. století*, Češi v cizině 7/1993, s. 30–47.
- 14) JOHANN SPRINGER, *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Band 1, Wien 1840, s. 139.
- 15) PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK, *Slovanský národopis*, vyd. Hana Hynková, Praha 1955 (původní vydání 1842), s. 94–95.
- 16) GEORG NORBERT SCHNABEL, *Tafeln zur Statistik in Böhmen*, Prag 1846, tabulka č. 8.
- 17) JOSEPH HAIN, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Band 1, Wien 1852, s. 204–206.
- 18) K tomu EMIL BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien-Köln-Graz 1982, s. 102–104.
- 19) HAIN, *Handbuch der Statistik*, Band 1, s. 205, 224, 231, 234; PETER URBANITSCH, *Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III/1: *Die Völker des Reiches*, hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, tabulka č. 1 (za s. 38).
- 20) Před rokem 1851 nezachycovaly statistiky přítomnost Čechů ve Vídni, i když o jejich existenci nebylo pochyb. MONIKA GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Grossstadt*, München-Wien 1972, s. 27.
- 21) *Österreichische Statistik*, Band 63, Heft 3, Wien 1903, s. XLVI–XLVII, 178;

THEODOR ŽIVANSKÝ, *Náboženská a církevní statistika Rakousko-Uherska*, in: Česká politika, díl I, vyd. Zdeněk V. Tobolka, Praha 1906, s. 678–718.

22) Srov. MILOSLAV KAŇÁK, *Z dějin reformního úsilí českého duchovenstva 1880–1920*, Praha 1951; RUDOLF URBAN, *Die Tschechoslowakische Hussitische Kirche*, Marburg/Lahn 1973, s. 1–10.

23) FRIEDRICH GOTTAS, *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie*, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IV: Die Konfessionen, hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1985, s. 576–577. Absolutní čísla podle sčítání z roku 1910 tabulka č. 3 (za s. 88).

24) OTTO URBAN, *Masarykovo pojetí české otázky*, Československý časopis historický 17/1969, s. 527–552; ROLAND J. HOFFMANN, T. G. *Masaryk und die tschechische Frage*, Band 1: *Nationale Ideologie und politische Tätigkeit bis zum Scheitern des deutsch-tschechischen Ausgleichsversuchs vom Februar 1909*, München 1988, s. 231–272.

25) K tomu *Dějiny česko-ruských vztahů 1770–1917*, red. VÁCLAV ČEJCHAN, Praha 1967, s. 246, 261.

26) Srov. JIŘÍ KOŘALKA, *Ateismus průkopníků socialismu v Čechách*, in: *Církev v našich dějinách*, red. Bohumil Černý, Praha 1960, s. 22–43; ŽIVANSKÝ, *Náboženská a církevní statistika*, s. 710–711.

27) HILLEL J. KIEVAL, *The Making of Czech Jewry. National Conflict and Jewish Society in Bohemia 1870–1918*, Oxford 1988, s. 36–63.

28) WOLFDIETER BIHL, *Die Juden*, in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III/2: Die Völker des Reiches, hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, s. 906.

29) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Band I, Heft 2, Wien 1914, s. 52–54.

30) Tato poměrná čísla uvedl KAREL HERMAN, *Hospodářská situace v období přechodu k imperialismu*, in: Přehled československých dějin, díl II/1, red. Oldřich Říha, Július Mésároš, Praha 1960, s. 504.

31) K tomu RUDOLF JAWORSKI, *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*, Stuttgart 1977, s. 15–20.

32) JAN HAVRÁNEK, *Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880–1930*, Ústecký sborník historický 1979, s. 227–253.

33) PAVLA HORSKÁ-VRBOVÁ, *Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce*, Praha 1965, s. 58–63.

34) K tomu PAVLA HORSKÁ-VRBOVÁ, *Počátky výroby spalovacích motorů v českých zemích*, Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky 7/1962, s. 195–209; JIŘÍ KOŘALKA, *K výzkumu dělnictva v řemeslné a průmyslové malovýrobě. Pokus o právní a sociálně ekonomickou charakteristiku*, Český lid 67/1980, s. 155–156.

35) Srov. JAN HAVRÁNEK, *Die ökonomische und politische Lage der Bauernschaft in den böhmischen Ländern in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1966/2, s. 103.

36) *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrat vertretenen Königreiche und*

Länder, dann der Militärgrænze. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, Band 2, Wien 1871, s. 150-153.

37) *Österreichische Statistik*, Band 66, Heft 1, Wien 1904, s. CXLII.

38) Pojmy *občan* a *občanský*, odpovídající francouzským výrazům *citoyen* a *civil*, zčásti také německým výrazům *Bürger* a *bürgerlich*, se v 19. století vymezovaly na jedné straně proti privilegovaným vrstvám stavovské společnosti, zejména proti aristokracii, a na druhé straně také vůči námezdnému dělnictvu a vesnické chudini, jimž byla téměř po celé 19. století upírána politická práva, hlavně volební právo. Postupným začleňováním dříve bezprávných skupin obyvatelstva rozšiřovala občanská společnost svou sociální základnu. K tomu WERNER CONZE, *Nation und Gesellschaft. Zwei Grundbegriffe der revolutionären Epoche*, Historische Zeitschrift 198/1964, s. 1-16; OTTO URBAN, *K problematice formování občanské společnosti*, Československý časopis historický 16/1968, s. 872-881.

39) Srov. LADISLAV PALLAS, *Jazyková otázka a podmínky vytváření národního vědomí ve Slezsku*, Ostrava 1970, s. 99-101.

40) MIROSLAV HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praha 1968, s. 41. Obdobně v mé kapitole *Přehledu dějin Československa*, díl 1/2: 1526-1848, Praha 1982, s. 514-515.

41) K tomu JAN NOVOTNÝ, *Příspěvek k otázce úlohy některých lidových buditelů v počátcích českého národního obrození*, Československý časopis historický 2/1954, s. 600-632. Nový celkový pohled srov. HUGH LeCAINE AGNEW, *Origins of the Czech National Renaissance*, Pittsburgh-London 1993.

42) Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen 1-3, 1827-1829.

43) Jahrbücher des Böhmisches Museums für Natur- und Länderkunde, Geschichte, Kunst und Literatur 1-2, 1830-1831.

44) Podrobný rozbor srov. JOSEF HANUŠ, *Musejní časopisy za redakce Palackého*, Časopis Musea Království českého 95/1921, s. 17-30, 110-127, 236-246; 96/1922, s. 51-66, 173-186, 256-268; Časopis Národního musea 97/1923, s. 61-73, 172-182; 98/1924, s. 52-62, 170-183, 253-259; 99/1925, s. 64-71, 167-180; 100/1926, s. 119-132, 233-246, 323-350.

45) KAREL TIEFTRUNK, *Dějiny Matice české*, Praha 1881; ANNA M. DRABEK, *Matice česká und Matice moravská. Ihre Bedeutung für die kulturelle und nationale Entwicklung der tschechischen Gesellschaft im 19. Jahrhundert*, in: Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern, hrsg. von Ferdinand Seibt, München 1986, s. 71-96.

46) Podrobně k tomu JAN KLEPL, *Průmyslová jednota a české úsilí před březnem 1848*, in: Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách 1833-1933, vyd. Bedřich Mansfeld, Praha 1934, s. 169-240.

47) MIROSLAV HROCH, ALOIS VEVERKA, *K otázce sociální skladby české obrozenecké společnosti. Rozbor společenského složení vlastenců kolem Českého musea a Matice české v letech 1827-1848*, Dějepis ve škole 4/1957, s. 153-159; HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung*, s. 41-50, 57-60.

- 48) Seznamy uveřejnil KLEMENT BOROVIČ, *Dějiny Svatojanského Dědictví*, Praha 1885, příloha s. 3-54. Srov. HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung*, s. 48.
- 49) Přehlednou tabulku po pětiletích zpracoval HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung*, s. 57-58. Srov. též MIROSLAV HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge 1985, s. 44-61.
- 50) MIROSLAV HROCH, *K otázce územní skladby národního hnutí*, Československý časopis historický 19/1971, s. 513-536.
- 51) JINDŘICH MATIEGKA, *Psychoanthropologie Československa*, in: Československá vlastivěda, díl 2: Člověk, Praha 1933, s. 242-244; HANS RAUPACH, *Der tschechische Frühnationalismus. Ein Beitrag zur Gesellschafts- und Ideengeschichte des Vormärz in Böhmen*, Darmstadt 1969², s. 45-47.
- 52) JIŘÍ ŠPĚT, *Muzea ve vývoji společnosti a národní kultury*, Praha 1979, s. 64-65 a 85.
- 53) JIŘÍ BERAN, *František Palacký jako sekretář Královské české společnosti nauk*, in: Akademiku Václavu Vojtíškovu k 75. narozeninám, Praha 1958, s. 96-121.
- 54) JIŘÍ ŠPĚT, *Palackého koncepce Národního muzea a její význam pro začátky regionálního muzejnictví*, Časopis Národního muzea 137-139/1968-1970, s. 18-29; JIŘÍ RAK, *Koncepce historické práce Vlasteneckého muzea v Čechách*, Časopis Národního muzea 153/1984, s. 98-111.
- 55) Nejnověji srov. ROBERT SAK, *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*, Semily 1993; BARBARA K. REINFELD, *Karel Havlíček (1821-1856). A National Liberation Leader of the Czech Renaissance*, Boulder 1982.
- 56) KLEPL, *Průmyslová jednota a české úsilí*, s. 211-212.
- 57) JIŘÍ RAK, *Divadlo jako prostředek politické propagandy v první polovině 19. století*, in: *Divadlo v české kultuře 19. století*, Praha 1985, s. 44-52.
- 58) ALOIS STOMPFE, *Devadesát let Besedy měšťanské v Praze*. Praha 1936, s. 3-5.
- 59) KAREL KAZBUNDA, *Karel Havlíček a c. k. úřady v době předbřeznové*, Český časopis historický 32/1926, s. 33-61, 299-334, 522-569.
- 60) Byli to hrabě Josef Matyáš Thun, rytíř Jan Norbert Neuberg a kníže Karel Schwarzenberg.
- 61) RAK, *Divadlo jako prostředek*, s. 50-51.
- 62) STANLEY Z. PECH, *The Czech Revolution of 1848*, Chapel Hill 1969, s. 333: „a year of many ‚firsts‘ in modern Czech history“.
- 63) Podrobně k tomu FRANTIŠEK JÍLEK, *Pražská polytechnika a studentské hnutí v revoluci 1848-1849*, část 2: *Účast studentů na přípravě revoluce v Čechách 1849*, Sborník Národního technického muzea 5/1968, s. 337-508.
- 64) Srov. JIŘÍ KOŘALKA, *Pozvání do Frankfurtu*, Praha 1990, a kapitolu *Palacký a Rakousko jako mnohonárodní stát* v této knize.
- 65) JAN HEIDLER, *Český sněm ústavodárný 1848*, Český časopis historický 13/1907, s. 36-59.

66) JINDŘICH SPÁČIL, *Všechna moc ve státě vychází z lidu. Kronika o kroměřížském sněmu 1848–1849*, Kroměříž 1948, s. 175; OTTO URBAN, *Kroměřížský sněm 1848–1849*, Praha 1988, s. 6.

67) *Petice venkovského lidu z Čech k Národnímu výboru z roku 1848*, vyd. FRANTIŠEK ROUBÍK, Praha 1954. K jejich vyhodnocení srov. PECH, *The Czech Revolution*, s. 114.

68) FRANTIŠEK ROUBÍK, *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha 1930, s. 40–41; JAN HAVRÁNEK, *Předpoklady působení české kultury v Čechách v 19. století*, in: *Město v české kultuře 19. století*, Praha 1983, s. 112–113.

69) Srov. KAREL NOVOTNÝ, *O národním vědomí českého dělnictva ve 40. letech 19. století*, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1977/1, s. 7–21.

70) Pro tuto skupinu vzdělanců na sociální úrovni maloburžoazie jsem v mezinárodních diskusích navrhoval německý výraz *Bildungskleinbürgertum*. Bližší zdůvodnění ve statích JIŘÍ KOŘALKA, *Arbeiteremanzipation und Bildung in einer aufsteigenden Nationalgesellschaft: das Beispiel Böhmens*, in: *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich*, hrsg. von Jürgen Kocka, München 1986, s. 71–72; TÝŽ, *Tschechische Bildungsbürger und Bildungskleinbürger um 1900 (am Beispiel der südböhmischen Stadt Tábor)*, in: „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“ (Bürgertum in der Habsburgermonarchie 2), hrsg. von Hannes Stekl, Peter Urbantsch, Ernst Bruckmüller, Hans Heiss, Wien-Köln-Weimar 1992, s. 210–221.

71) HAVRÁNEK, *Předpoklady působení české kultury*, s. 113.

72) MIRJAM MORAVCOVÁ, *Sociální složení členů pražského sboru „Svornost“ v roce 1848*, Český lid 68/1981, s. 34–42.

73) JAN NOVOTNÝ, *Slovanská lípa 1848–1849. K dějinám prvního českého politického spolku*, část 2: *Od sjezdu Slovanských lip do zániku spolku*, Acta Musei Pragensis 1976, s. 47–48.

74) Srov. MILOSLAV TRAPL, *České národní obrození na Moravě v době před-březnové a v revolučních letech 1848–1849*, Brno 1977.

75) FRANTIŠEK KAMENÍČEK, *Životopisný nástin Dra Al. Pražáka 1820–1901*, in: *Paměti a listář Dra Aloise Pražáka*, díl 1, vyd. František Kameníček, Praha 1926, s. XIII–XVI.

76) HANS SCHENK, *Die Abgeordneten aus Böhmen, Mähren und Schlesien in der Paulskirchenversammlung*, in: *Einigkeit und Recht und Freiheit. Deutschland, Hessen und die Sudetendeutschen*, hrsg. von Heinrich Kuhn, München 1981, s. 20. Přetisk ve sborníku *Sudetendeutschtum gestern und heute – eine gesamtdeutsche Verpflichtung*, hrsg. von Heinrich Kuhn, München 1986, s. 20.

77) *Paměti a listář Dra Aloise Pražáka*, díl 1, s. XIX–XXI, 17–18.

78) Do veřejného konkursu na obsazení míst ředitele a profesorů městského reálného gymnázia s českým vyučovacím jazykem v Táboře se v září 1862 přihlásil větší počet uchazečů, kteří předtím vyučovali na středních školách v Uhrách a Haliči, mezi nimi pozdější ředitel Václav Křížek se zkuše-

- ností z chorvatského Varaždína a zástupce ředitele František Šanda, jenž učil v Košicích a spolupracoval se slovenskými vlastenci při vydávání Košického kalendáře. JIRÍ KOŘALKA, *Vznik tábořského muzea roku 1878*, Tábor 1978, s. 19, 27; TÝŽ, *Jak gymnázium v Táboře vzniklo a rostlo*, in: *Gymnázium Tábor. Almanach ke 125. výročí založení školy 1862-1987*, Tábor 1987, s. 13-14.
- 79) Upozornil na to RAUPACH, *Der tschechische Frühnationalismus*, s. 27-28.
- 80) Výstižně k tomu VLADIMÍR MACURA, *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*, Praha 1983, s. 47-68.
- 81) JAN HAVRÁNEK, *Karolinum v revoluci 1848*, *Acta Universitatis Carolinae - Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 26/1986, č. 2, s. 38.
- 82) MIRJAM MORAVCOVÁ, *Národní oděv roku 1848. Ke vzniku národně politického symbolu*, Praha 1986, s. 62-72, 158-161.
- 83) *Srov. Dějiny Plzně*, díl 2: 1781-1918, red. VÁCLAV ČEPELÁK, Plzeň 1967, s. 85, 94-95, 106-110, 133-135.
- 84) KIEVAL, *The Making of Czech Jewry*, s. 24-25.
- 85) GARY B. COHEN, *The Politics of Ethnic Survival. Germans in Prague 1861-1914*, Princeton 1981, s. 46-48.
- 86) ERIKA KRUPPA, *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow 1850-1875*, München 1992, s. 73-76.
- 87) *Dějiny Plzně*, díl 2, s. 112.
- 88) Jedním z velkých úspěchů české politiky na Moravě bylo vítězství v obecních volbách v Prostějově roku 1893.
- 89) K tomu HORST GLASSL, *Der Mährische Ausgleich*, München 1967, s. 20-23.
- 90) Podnětem byl nesouhlas německých členů s projevem pražského starosty Tomáše Černého se zmínkou o „zlaté slovanské Praze“. ADOLF SRB, *Politické dějiny národa českého od roku 1861*, díl 1, Praha 1899, s. 608; COHEN, *The Politics of Ethnic Survival*, s. 145-146.
- 91) Soudní okresy měly podstatně menší rozsah než politické okresy, které byly nejnižším stupněm státní politické správy. Většina politických okresů v českých zemích zahrnovala území dvou nebo tří soudních okresů.
- 92) K tomu PETER HEUMOS, *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848-1889. Sozialökonomische und organisatorische Entstehungsbedingungen der tschechischen Bauernbewegung*, Wiesbaden 1979, s. 38-39.
- 93) Všechny tyto návrhy se připomínaly při jednání moravského zemského sněmu v únoru 1897. GLASSL, *Der Mährische Ausgleich*, s. 57.
- 94) PAVLA HORSKÁ-VRBOVÁ, *K otázce vzniku české průmyslové buržoazie*, *Československý časopis historický* 10/1962, s. 266.
- 95) SRB, *Politické dějiny*, díl 1, s. 643; JOSEF GRUBER, *Obchodní a živnostenská komora v Praze v prvním půlstoletí svého trvání 1850-1900*, Praha 1900, s. 249-250.
- 96) *Srov. MILAN HLAVAČKA, FRANTIŠEK KOLÁŘ, Češi, Němci a jubilejní výstava 1891*, *Český časopis historický* 89/1991, s. 493-518.
- 97) Obchodní a živnostenská komora v Praze projevovovala velký zájem

o zřízení konzulátů cizích států v Praze, a naopak zahraniční konzulové se ve svých zprávách z Čech často opírali o informace komory. Srov. PAVLA HORSKÁ, JIŘÍ KOŘALKA, JOSEF POLIŠENSKÝ, *Zabraněční konzuláty v Čechách do roku 1918 (Příspěvek k výzkumu bohemik v zabraněčních archivech)*, Sborník archivních prací 37/1987, s. 380–388, 391–405, 421–423, 430–431.

98) Například v jihočeském Táboře získali v Měšťanské besedě, založené roku 1862, převahu profesori reálného gymnázia a zemské hospodářské školy ve spolupráci s mladou generací místních řemeslníků a živnostníků. Velká část starousedlíků však nebyla spokojena s příliš učenými debatami a vysokými příspěvky, takže založila roku 1868 Občansko-řemeslnickou besedu. KOŘALKA, *Vznik tábořského muzea*, s. 16.

99) Srov. JAN NOVOTNÝ, *Sokol v životě národa*, Praha 1990, s. 3–9.

100) Tabulku o počtu sokolských jednot a členů zpracovala CLAIRE NOLTE, „Our Task, Direction and Goal“. *The Development of the Sokol National Program to World War I*, in: Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern, hrsg. von Ferdinand Seibt, München 1986, s. 138.

101) Srov. *Ottův Slovník naučný nové doby*, díl II/1, Praha 1932, s. 23.

102) Toto vyrovnání přijalo maďarskou koncepci právní kontinuity Uherského království s autonomní uherskou vládou, jejímž partnerem se v dualistické monarchii stal různorodý konglomerát království a zemí zastoupených na říšské radě, neoficiálně nazývaný Předlitavsko.

103) K tomu JAROSLAV PURŠ, *Tábory v českých zemích v letech 1868–1871*, Československý časopis historický 6/1958, s. 234–266, 446–470, 661–690.

104) Vzpomínka JAROSLAVA GOLLA ve sborníku *Padesát let Umělecké besedy 1863–1913*, Praha 1913, s. 272.

105) PURŠ, *Tábory v českých zemích*, s. 661.

106) Srov. OTAKAR ODLOŽILÍK, *Russia and Czech National Aspirations*, Journal of Central European Affairs 22/1963, s. 407–439; THOMAS KLETEČKA, *Der Ausgleichsversuch des Ministeriums Hohenzollern-Schäffle mit Böhmen im Jahre 1871. Mit besonderer Berücksichtigung des reichsdeutschen Einflusses*, Wien 1984, Diss.

107) KOLEJKA, *České národně politické hnutí*, s. 38–40; JIŘÍ MALÍŘ, *Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871*, Časopis Matice moravské 109/1990, s. 345–363.

108) ANĐELÍN GROBELNÝ, *Slezsko v období národních táborů v letech 1868–1871*, Ostrava 1962, s. 18–23.

109) BRUCE M. GARVER, *The Young Czech Party 1874–1901 and the Emergence of a Multi-Party System*, New Haven-London 1978, s. 102–108; OTTO URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 179–182, 299–303.

110) Údaje o výši nákladu novin uveřejnil FRANTIŠEK ROUBÍK, *Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863–1895*, Praha 1936, s. 130 a 169.

111) *Tamtéž*, s. 268.

112) Srov. JAN ŠAFRÁNEK, *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, díl 1–2,

Praha 1913-1918; GARY B. COHEN, *Education and Czech Social Structure in the late Nineteenth Century*, in: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa*. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag, hrsg. von Hans Lemberg, Karel Litsch, Richard Georg Plaschka, György Ránki, Wien-München 1988, s. 32-45.

113) *Statistisches Handbüchlein des Kaisertums Österreich für das Jahr 1865*, Wien 1867, s. 52; *Österreichisches Statistisches Handbuch*, Jahrgang 34, Wien 1915, s. 316.

114) Zprávu uveřejnilo několik českých novin a časopisů. *Srov. Tábor, roč. 14, č. 38, 22. 9. 1877, s. 6.*

115) *Österreichische Statistik*, Jahrgang 63, Heft 3, Wien 1903, s. XXXIV-XXXVI, 92-96, 116-120.

116) *Tamtéž*, s. XXXVI.

117) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Band 1, Heft 2. Wien 1914, s. 20-22, 98-99.

118) *Srov. MICHAEL NIKOLAEVIČ KUZMIN, Alphabetisierung im neuzeitlichen Europa. Versuch einer sozialgeschichtlichen Charakteristik*, in: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa*. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag, hrsg. von Hans Lemberg, Karel Litsch, Richard Georg Plaschka, György Ránki, Wien-München 1988, s. 104-105.

119) ŠAFRÁNEK, *Školy české*, díl 2, s. 89-90; OTTOKAR KÁDNER, *Das böhmische Schulwesen und die böhmischen Institute für Volkserziehung*, in: *Das böhmische Volk*, hrsg. von Zdeněk V. Tobolka, Praha 1916, s. 117-135.

120) *Srov. KOŘALKA, Jak gymnázium v Táboře vzniklo a rostlo*, s. 12-13.

121) *Österreichisches Statistisches Handbuch*, Jahrgang 34, s. 301.

122) KÁDNER, *Das böhmische Schulwesen*, s. 131.

123) *Österreichisches Statistisches Handbuch*, Jahrgang 34, s. 305.

124) FRANTIŠEK JÍLEK, VÁCLAV LOMIČ, *Dějiny Českého vysokého učení technického*, díl I/1, Praha 1973, s. 514-516. Saský státní ministr Georg Metzsch-Reichenbach vysvětloval v lednu 1902 pruskému vyslanci v Drážďanech hraběti Karlu Dönhoffovi, že zaměstnávání českých stavebních inženýrů je pro saské železnice výhodné vzhledem ke kvalitě českých odborníků. „Ostatně si zmíněný pan ministr nemůže odpustit poznámku, že výkony českých inženýrů, o něž se jedná, byly skoro bez výjimky velmi dobré, zčásti dokonce vynikající, a daleko předčily - snad jen náhodou - výkony německých techniků z Rakouska.“ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn, Österreich 101, Bd. 15, A 1586/1902*, vyslanec Dönhoff říšskému kancléři Bülowovi 28. 1. 1902.

125) COHEN, *Education and Czech Social Structure*, s. 37.

126) *Srov. Vědecký a umělecký rozvoj v národě českém 1848-1898*, Praha 1898; JAN HAVRÁNEK, *Vybudování české university a německá universita v letech 1882-1918*, in: *Stručné dějiny University Karlovy*, red. František Kavka, Praha 1964,

s. 221–242; *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*, red. LUBOŠ NOVÝ, Praha 1961, s. 221–226.

127) COHEN, *Education and Czech Social Structure*, s. 37–38. Asi 60 až 65 % českých univerzitních studentů pocházelo z maloburžoazního sociálního prostředí. *Tamtéž*, s. 41.

128) SRB, *Politické dějiny*, díl 1, s. 19, 59, 63; JOSEF HUSÁK, RUDOLF SCHRÁNIL, *Sněm Království českého 1861–1911 (Personalie)*, Praha 1911, s. 115, 182.

129) Podrobněji JIŘÍ KOŘALKA, *Tschechische bürgerliche Landtagsabgeordnete in Böhmen 1861–1913*, in: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, hrsg. von Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch, Wien-Köln 1990, s. 211–221 (tabulka na s. 217–218). Životopisné údaje srov. MARIE LIŠKOVÁ, *Sněm představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861–1913*, Praha 1994.

130) K tomu GLASSL, *Der Mährische Ausgleich*, s. 37–38; JIŘÍ MALÍŘ, *Vývoj liberálního proudu české politiky na Moravě. Lidová strana na Moravě do roku 1909*, Brno 1985, s. 15–17.

131) Podrobněji JIŘÍ MALÍŘ, *Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung*, in: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, hrsg. von Ernst Bruckmüller, Ulrike Döcker, Hannes Stekl, Peter Urbanitsch, Wien-Köln 1990, s. 223–241 (tabulka na s. 225).

132) Údaje o povolání poslanců uveřejnili HUSÁK, SCHRÁNIL, *Sněm*, s. 99–210 pro města a průmyslová místa, s. 213–227 pro obchodní a živnostenské komory, s. 231–354 pro venkovské obce.

133) Proti volbě státních úředníků se vyslovil úvodník *Volby na sněm zemský*, *Národní listy*, č. 64, 5. 3. 1861.

134) HUSÁK, SCHRÁNIL, *Sněm*, s. 300.

135) SRB, *Politické dějiny*, díl 1, s. 19, 59.

136) *Tamtéž*, s. 220–227 (s podpisy poslanců).

137) HUSÁK, SCHRÁNIL, *Sněm*, s. 136, 160, 267, 271.

138) MALÍŘ, *Zur Problematik der tschechischen bürgerlichen Vertretung*, s. 234.

139) KOŘALKA, *Vznik táboreského muzea*, s. 20–21.

140) Údaje o politickém zaměření a stranické příslušnosti podle přehledu MICHALA NAVRÁTILA, *Almanach sněmu Království českého 1895–1901*, Praha 1896; *Nový český sněm 1901–1907*, Praha 1902. Srov. JIŘÍ MALÍŘ, *Zu einigen Entwicklungszügen der tschechischen liberalen Parteien vor 1914*, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 35/1988*, s. 49–69.

141) *Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národu českého od roku 1848*, díl 2, vyd. JAN M. ČERNÝ, Praha 1893, s. 822–834 (podpisy na s. 834).

142) HORSKÁ-VRBOVÁ, *K otázce vzniku*, s. 276–277.

143) *Tamtéž*, s. 281–284; JAN JANÁK, *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě, na příkladu cukrovarnictví*, *Časopis Matice moravské* 97/1978, s. 291–322; FRANTIŠEK KRAVÁČEK, *Organizační a podnikatelská*

činnost české agrární buržoazie na Moravě na počátku 20. století 1896-1914, *Hospodářské dějiny* 9/1982, s. 315-410.

144) Vypočteno z údajů NAVRÁTILOVA almanachu *Nový český sněm*, s. 212 a dále.

145) HUSÁK, SCHRÁNIL, *Sněm*, s. 135, 180, 295-296, 351.

146) Vedle Navrátilových almanachů nyní hlavně LIŠKOVÁ, *Slovník představitelů zemské samosprávy*, s. 19-372.

147) HANS MOMMSEN, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Band 1: *Das Ringen um die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung 1867-1907*, Wien 1963, s. 26.

148) THEODOR SCHIEDER, *Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat*, Köln-Opladen 1961, s. 8.

149) Do těchto výpočtů nebylo tedy roku 1900 zahrnuto 18 801 rakouských občanů českého jazyka, kteří byli přítomni v jiných zemích Předlitavska.

150) *Österreichische Statistik*, Band 66, Heft 1, Wien 1904, s. 58-81.

151) K tomu PAVLA HORSKÁ, *Kategorie „samostatný“ v rakouské statistice povolání. Příklad českých zemí*, *Československý časopis historický* 30/1982, s. 547-579.

152) *Österreichische Statistik*, Band 75, Heft 9-10, Wien 1905. Srov. JIŘÍ KOŘALKA, *Statistické údaje o dělnictvu hlavních oborů malovýroby v českých zemích v letech 1902, 1930 a 1946*, *Etnografie dělnictva* 10/1983, s. 68-69.

153) *Přehled československých dějin*, díl II/2, s. 897-898.

154) Srov. RUDOLF FRANĚK, *Základní tendence vývoje zemědělské výroby v Čechách na konci 19. a na počátku 20. století*, *Sborník historický* 20/1973, s. 55-105; OLDŘIŠKA KODEDOVÁ, *Námezdní pracovní síly v zemědělství 1848-1918*, *Vědecké práce Zemědělského muzea* 21/1981, s. 229-239.

155) *Österreichische Statistik*, Band 66, Heft 1, Wien 1904, s. CLVIII.

156) *Tamtéž*, s. CXLVI.

157) *Tamtéž*, s. CXLII, CXLV.

158) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Band 3, Heft 1, Wien 1916, s. 52-69.

159) Srov. OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 1978, s. 165-178.

160) Souhrnně srov. CTIBOR NEČAS, *Na prahu české kapitálové expanze. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu*, Brno 1987.

161) K tomu PAVLA HORSKÁ-VRBOVÁ, *Počátky elektrizace v českých zemích*, Praha 1961, s. 32-39; KOŘALKA, *Statistické údaje o dělnictvu*, s. 43-45.

162) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Jahrgang 3, Band 1, s. 93-94.

163) Jako císařské a královské (c. a k.) byly od roku 1867 označovány společně úřady rakousko-uherské, kdežto císařsko-královské (c. k.) byly úřady a instituce v západní, neuherské části dualistické monarchie.

164) KARL MEGNER, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des*

k. k. *Beamtentums*. Wien 1985, s. 284–285. Ukázalo to již roku 1898 šetření z podnětu tehdejšího ministerského předsedy hraběte Františka Thuna, podle něhož 71 % úředníků s vysokoškolským vzděláním u okresních soudů v Čechách bylo české národnosti, zatímco u vrchního zemského soudu v Praze tvořil jejich podíl pouze 52 %. JAN HAVRÁNEK, *Diskussionsbeitrag*, in: *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918*, hrsg. von Péter Hanák, Budapest 1966, s. 329–330.

165) *Österreichische Statistik*, Band 66, Heft 1, s. 76; *Neue Folge*, Band 3, Heft 1, s. 66.

166) Jediný staročeský poslanec mimo velkostatkářskou kurii byl v březnu 1891 zvolen v městském volebním obvodu táborském. SRB, *Politické dějiny*, díl 1, s. 831.

167) K tomu STANLEY B. WINTERS, *The Young Czech Party (1874–1914)*. *An Appraisal*, *Slavic Review* 28/1969, s. 426–444; GARVER, *The Young Czech Party*, s. 190–200; TOMÁŠ VOJTĚCH, *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980, s. 31–148.

168) Srov. JOSEF PETRÁŇ, JAN HAVRÁNEK, *Rolnické hnutí v českých zemích v letech 1775–1918*, *Československý časopis historický* 17/1969, s. 880–884; HEUMOS, *Agrarische Interessen und nationale Politik*, s. 191–231.

169) ZDENĚK ŠOLLE, *Socialistické dělnické hnutí a česká otázka 1848–1918*, Praha 1969. Podrobně k tomu také kapitola *České dělnické hnutí jako součást modernizace českých zemí do roku 1914* v této knize.

170) JOSEF HARNA, *Kritika programu a ideologie českého národního socialismu*, Praha 1978, s. 20–29.

171) Souhrnně srov. JAN HEIDLER, *České politické strany v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1914; ALOIS HAJN, *O českých stranách politických*, Praha 1921; ZDENĚK TOBOLKA, *Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby*, díl 3/2, Praha 1936, s. 121–131; *Přehled československých dějin*, díl II/2, s. 926–936; KAREL PICHLÍK, *Zabraněný odboj bez legend*, Praha 1968, s. 13–39; URBAN, *Česká společnost*, s. 473–499.

172) JAN HAVRÁNEK a kolektiv, *Volební výsledky 1907–1964*, in: *Dějiny Československa v datech*, Praha 1968, s. 464–465.

173) URBAN, *Česká společnost*, s. 538.

174) HAVRÁNEK a kolektiv, *Volební výsledky*, s. 464–465. Procento hlasů pro české agrárníky ve Slezsku bylo upraveno na základě údajů *Österreichische Statistik*.

175) K tomu JOSEF KOČÍ, *Spor o Rukopisy v české společnosti*, in: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský. Dnešní stav poznání*, vyd. Mojmir Otruba, *Sborník Národního muzea, řada C – literární historie* 13–14/1969, sv. 1, s. 25–48; HOFFMANN, T. G. *Masaryk und die tschechische Frage*, Band 1, s. 70–93.

176) BOHUMIL ČERNÝ, *Vražda v Polné*, Praha 1968; HOFFMANN, T. G. *Masaryk und die tschechische Frage*, Band 1, s. 189–209. Nejnověji JIŘÍ KOVTUN, *Tajuplná vražda. Případ Leopolda Hilsnera*, Praha 1994.

177) K tomu HEINRICH FELIX SCHMID, *Entfaltung und Ausklang*, jako doslov ke knize RICHARD GEORG PLASCHKA, *Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewusstsein bei den Tschechen*, Graz-Köln 1955, s. 109, podle něhož byl „Český časopis historický jedním z nejvzácnějších historických periodik Evropy, v každém ohledu rovnocenným s vedoucími historickými časopisy velkých národů“.

178) Bylo to zřejmé ve srovnání se soudobými hlavními časopisy maďarského a polského dějepiscetví. Podrobněji srov. JIŘÍ KOŘALKA, *Contemporary Austrian History in the Early Years of Český časopis historický (1894–1914)*, in: *The Mirror of History. Essays in Honor of Fritz Fellner*, hrsg. von Solomon Wank, Heidrun Maschl, Brigitte Mazohl-Wallnig, Reinhold Wagnleitner, Santa Barbara-Oxford 1988, s. 91–113.

179) Srov. JIŘÍ ŠPĚT, *K počátkům Ottova Slovníku naučného*, Strahovská knihovna 4/1969, s. 226–246; STANLEY B. WINTERS, *Jan Otto, T. G. Masaryk, and the Czech National Encyclopedia*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 31/1983, s. 516–542; STANLEY B. WINTERS, *Bohumil Němec and the Launching of Ottův Slovník naučný nové doby*, in: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag*, hrsg. von Hans Lemberg, Karel Litsch, Richard Georg Plaschka, György Ránki, Wien-München 1988, s. 71–81.

180) HELENA KORBELOVÁ, *Rodinova pražská výstava a jeho návštěva v Praze*, Documenta Pragensia II/1981, s. 106–124; JIŘÍ KOTALÍK, *Edvard Munch a české umění*, in: *Edvard Munch a české umění*, Praha 1982, s. 107–120.

181) Na rozdíl od vnějšího úřadování ve styku s veřejností, kde byla rovnoprávnost češtiny s němčinou v Čechách a na Moravě prosazena nařízeními ministerstev vnitra a spravedlnosti z roku 1880, bylo částečné prosazení češtiny ve vnitřním úředním styku z let 1897–1899 opět zrušeno. Srov. URBAN, *Česká společnost*, s. 354–356, 460–461, 467–472.

182) K tomu JIŘÍ KOŘALKA, *Mezinárodní souvislosti rozvoje české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, Acta Polytechnica VI-1/1990, č. 3, s. 65–74, a také závěrečná kapitola *Česká společnost v mezinárodních vztazích 1900–1914* v této knize.

183) Správně na to upozornil EUGEN LEMBERG, *Nationalismus*, Band 1: *Psychologie und Geschichte*, Reinbek bei Hamburg 1964, s. 137–138.

184) K tomu JAN HERBEN, *T. G. Masaryk. Život a dílo Presidenta Osvozditele*, Praha 1946³, s. 86–94, 110–114; KOVTUN, *Tajuplná vražda*, s. 286–308.

185) RUDOLF JAWORSKI, *Die Tschechen als Vorbilder der Polen unter preussischer Herrschaft. Parallele oder Paradigma?*, in: *Die böhmischen Länder zwischen Ost und West. Festschrift für Karl Bosl zum 75. Geburtstag*, München-Wien 1983, s. 175–183.

186) K širším souvislostem srov. JAROSLAV KOŘALKA, *Historie Mezinárodního statistického institutu a jeho přínos k mezinárodní spolupráci statistiků*, Pra-

ha 1983 (interní tisk oborového informačního střediska Výzkumného ústavu sociálně ekonomických informací).

187) Zasedání ve Vídni se konalo od 9. do 13. září 1913.

188) Národní listy, roč. 53, č. 253, 15. 9. 1913, 2. večerní vydání.